

Kürâunneml'in el-Münecced fi'l-luğa İsimli Sözlüğünün Sözlük Bilimsel Değeri

The Lexicographical Value of Kurā ' al-Naml's al-Munajjad fi al-luğa

Şeyma SAVAŞ*^{ORCID} Ramazan EGE**^{ORCID}

*Bu makale, Prof. Dr. Ramazan EGE danışmanlığında hazırlanan “*el-Münecced fi'l-luğa*’da Çok Anlamlılık” isimli doktora tezinden üretilmiştir.

*Arş. Gör., Uşak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâgatı, Uşak, Türkiye.
E-mail: seyma.savas@usak.edu.tr

^{ORCID} <https://orcid.org/0000-0002-6522-4254>

**Prof. Dr., Uşak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâgatı, Uşak, Türkiye.
E-mail: egeramazan66@gmail.com

^{ORCID} <https://orcid.org/0000-0002-5749-510X>

Corresponding Author/Sorumlu Yazar:
Şeyma SAVAŞ

Arş. Gör., Uşak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâgatı, Uşak, Türkiye.

Submission/Başvuru:
02 Eylül/September 2024

Acceptance /Kabul:
07 Aralık/December 2024

Citation/Atf:

SAVAŞ, Şeyma ve Ramazan EGE. “Kürâunneml'in *el-Münecced fi'l-luğa* İsimli Sözlüğünün Sözlük Bilimsel Değeri.” *Istanbul Journal of Arabic Studies (ISTANBULJAS)* 7, no. 2 (2024): 377-409.

Öz

Bu çalışmanın amacı, Kürâunneml'in (كُرَاع النمل) (ö. 310/922) *el-Münecced fi'l-luğa* adlı müşterek lafız sözlüğünün yöntemini ve sözlük bilimsel değerini ortaya koymaktır. *el-Münecced fi'l-luğa* (المنجد في اللغة) Arap dilinde müşterek lafızlar üzerine yazılmış en kapsamlı ve eski sözlüklerden biri olarak kabul edilmektedir. Lafızları aynı anlamları farklı kelimeleri bir araya toplayan bu sözlük, yaklaşık 850 madde içermekte ve altı bölümden oluşmaktadır. Sözlüğün ilk beş bölümünün her birinde, farklı bir anlam alanına ait sözcükler yer almaktadır. Bu yönüyle eser, müşterek lafız sözlüğü olmasının yanı sıra, monografik sözlükler kategorisinde de sayılabilir. Telaffuza dayalı alfabetik sistem ile oluşturulan altıncı bölüm ise tüm anlam alanlarından maddeler içermekte olup sözlüğün söz varlığının büyük kısmı bu bölümdedir. Kürâunneml, *et-tertibü'n-nuḫî* olarak da bilinen telaffuza dayalı alfabetik sistemi kullanan öncülerden biri olarak kabul edilmektedir. Hicri üçüncü yüzyıl sonlarında telif edilmiş olmasına ve kendinden sonra gelen dilciler tarafından kaynak olarak kullanılmasına rağmen *el-Münecced fi'l-luğa* ve müellifinin yeteri kadar tanınmadığı ve konu hakkında literatürde yeterli sayıda çalışma olmadığı görülmektedir. Türkçe literatürde TDV İslam Ansiklopedisi'nin Kürâunneml maddesi hâricinde konuyla ilgili herhangi bir çalışmaya rastlanmamış; Arap dilinde müşterek lafızlar ve çok anlamlılık üzerine yapılmış bazı çalışmalarda da bu sözlükten ve müellifinden hemen hemen hiç bahsedilmediği tespit edilmiştir. Bu çalışmada, Kürâunneml'in kendine özgü bir tasnifle kaleme aldığı *el-Münecced fi'l-luğa*, sözlük bilimi ve Arap sözlükçülüğünün temel ilkeleri doğrultusunda ele alınmıştır. Çalışma kapsamında eserin içeriği, bölümleri, yöntemi, maddelerin özellikleri, dizimi ve düzeni incelenmiş; sözlüğün sözlük bilimine sunduğu ayırt edici katkılar ortaya konulmuştur.

Bu makale, Kürâunneml'in Arap anlam bilimi ve sözlükçülüğüne katkılarını tanıtarak literatürdeki boşluğu gidermeye yönelik bir adım olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap dili, Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luġa*, müşterek lafızlar, çok anlamlılık, sözlük bilimi.

Abstract

The aim of this study is to examine the methodological approach and lexicographical significance of *al-Munajjad fī al-luġha*, a dictionary of homonymous terms authored by Kurā' al-Naml (كُرَاع النمل) (d. 310/922). Recognized as one of the most comprehensive and oldest dictionaries in Arabic focusing on homonymous terms, *al-Munajjad fī al-luġha* (المنجّد في اللغة) brings together terms of different meanings but similar lexical forms and contains approximately 850 entries organized across six chapters. Each of the first five chapters addresses words associated with a particular field of meaning. With this structure, the work can be considered not only a dictionary of homonyms but also a monographic dictionary. The sixth chapter, however, employs a pronunciation-based alphabetical system—known as *at-tartīb an-nuṭqī*—and includes terms from a variety of semantic fields, representing the majority of the dictionary's lexical entries. Kurā' al-Naml is regarded as one of the pioneering scholars to utilize this pronunciation-based alphabetical system. Although *al-Munajjad fī al-luġha* was compiled in the late 3rd century AH and used as a source by later lexicographers, both the work and its author, Kurā' al-Naml, remain relatively unknown. This topic has received limited academic attention in the current literature. In Turkish literature, apart from the entry on Kurā' al-Naml in the TDV Encyclopedia of Islam, no other studies on this topic are available, while in Arabic, studies on homonymy and polysemy scarcely mention this dictionary or its author. This study undertakes an examination of *al-Munajjad fī al-luġha* within the fundamental principles of lexicography and Arabic lexicology, highlighting Kurā' al-Naml's unique classification method. The scope of the research encompasses an analysis of the dictionary's content, structure, methodology, entry features, and arrangement, shedding light on its unique contributions to Arabic lexicography. This article aims to serve as a scholarly resource in recognizing Kurā' al-Naml's contributions to Arabic semantics and lexicography, addressing a notable gap in the literature.

Keywords: Arabic language, Kurā' al-Naml, *al-Munajjad fī al-luġha*, homonymy, polysemy, lexicography.

Extended Abstract

A significant portion of Arabic lexicographical studies is dedicated to dictionaries of polysemous words, known in Arabic as "lafdh mushtarak." In Arabic, polysemy refers to a word having multiple meanings beyond its primary one. The reason why polysemous words have become a problematic area is that such words can create ambiguity in the interpretation of the Qur'an and hadith. One of the dictionaries that contribute to solving these issues is *al-Munajjad fī al-luġha*, authored by Kurā' al-Naml (كُرَاع النمل) (d. 310/922). The purpose of this study is to explore the methodology and lexicographical significance of Kurā' al-Naml's *al-Munajjad fī al-luġha* (المنجّد في اللغة), a dictionary of polysemous words, and to introduce this dictionary and its author into the Turkish academic literature.

The full name of the author of *al-Munajjad fī al-luġha*, Kurā' al-Naml, is "Abū al-Ḥasan 'Alī ibn al-Ḥasan ibn al-Ḥusayn al-Hunā'ī al-Azdī." He is known by the nickname "Kurā' al-Naml" (meaning "ant leg"), likely due to his short stature or a physical disability. Biographical sources provide very little information about Kurā' al-Naml's life, including his date and place of birth. However, there are some indications that he was born and lived in Egypt during the second quarter of the third century Hijri. Kurā' al-Naml was a linguist interested in linguistic studies, philology, and lexicography. He compiled *al-Munajjad fī al-luġha* to bring polysemous words that have the same form but different meanings. *al-Munajjad fī al-luġha* is one of the oldest and most comprehensive dictionaries that examine polysemous words in the Arabic language. As it was compiled at the end of the third century Hijri, it can be considered a dictionary from the classical period. There is no doubt regarding the authorship of this dictionary by Kurā' al-Naml.

The dictionary is composed of six chapters, each with a distinct title. The first five chapters cover semantic fields such as animal names, weapons, and body parts. The sixth chapter, titled "The Earth and Its Contents," unlike the other chapters, compiles words not specific to a particular semantic field, much like a typical dictionary.

The titles and topics of the dictionary's chapters are as follows:

1. Organs of the body from head to toe: This chapter consists of the names of organs in the human body.
2. Living species: This chapter deals with living species, including humans, predators, insects, and domestic and wild animals.
3. Small and large birds and similar creatures: This chapter focuses on birds, including game birds, small birds, and other related species.
4. Weapons: This chapter is concerned with weapons and tools of war.
5. The sky and those below it: This chapter includes concepts related to celestial bodies and the sky.
6. The earth and its contents: Unlike the other chapters, this part is organized alphabetically based on pronunciation and is divided into 28 subchapters. It includes a wide range of entries from all semantic fields.

The dictionary consists of approximately 850 entries. In the first five chapters, the author largely refrains from discussing the basic meanings of the words, although he bases the organization of the dictionary on these primary meanings. Except in the sixth chapter, Kurā' al-Naml chooses not to explain the most commonly known

meanings of words, unless necessary, assuming that the reader would already be familiar with them. He employed different methods to elucidate the meanings of words. While some words are explained in detail, others are defined with a single word. The criterion for this approach appears to be the degree of familiarity with the word's meaning within the society. In some instances, Kurā' al-Naml recorded a word without providing any explanation at all. This suggests that in addition to lexicographical work, Kurā' al-Naml was also engaged in an indexing effort. In the sixth chapter of the dictionary, there is a considerable number of words that should have been included in one of the first five chapters. The presence of terms such as celestial bodies, animal names, and organ names—words that belong to the semantic fields of the first five chapters—within the sixth chapter suggests that this classification may have posed certain challenges. As a result, it gives the impression that Kurā' was unable to maintain the system of the dictionary as originally planned.

The author uses classical Arabic poetry, Quranic verses, hadiths, and proverbs to elucidate the meanings of words in the dictionary. Kurā' al-Naml includes poems from poets who lived after the year 150 Hijri for this purpose. The use of such material for evidential purposes is debated, but Kurā' al-Naml did not strictly adhere to the general rules regarding this practice. Some sources claim that this dictionary is the oldest to use hadith as evidence, but this information appears to be incorrect.

al-Munajjad fi al-luġa is considered one of the most comprehensive dictionaries on polysemous words written during the classical period. Later scholars regarded Kurā' al-Naml as an authority, with many, such as Ibn Sidah and Ibn Manzur, frequently citing him in their works. Additionally, Kurā' al-Naml was one of the first to use a pronunciation-based alphabetical system, which became widespread after the fourth century Hijri. Considering the later prevalence of this system, Kurā' al-Naml can be seen as one of its pioneers. All these aspects highlight Kurā' al-Naml's role as a foundational and pioneering authority in the tradition of Arabic lexicography.

Kürâunneml'in el-Münecced fi'l-luğa İsimli Sözlüğünün Sözlük Bilimsel Değeri

GİRİŞ

Dil, bir toplumun varlığını sürdürmesi, kültürel mirasını, geleneklerini ve deneyimlerini gelecek kuşaklara ve diğer toplumlara aktarması için ihtiyaç duyduğu en önemli araçtır. Dilin ve dildeki söz varlığının korunması, toplumun ortak kimliğini oluşturan unsurların da korunması anlamına gelmektedir. Toplamların geride bıraktıkları sözlü ve yazılı eserler, sonraki nesiller için dünyayı ve yaşadıkları kültürü anlamlandırmada önemli rol oynar. Bu nedenlerle tarihin ilk dönemlerinden itibaren pek çok medeniyetin mensupları, ürettikleri ve miras aldıkları söz varlığını korumak ve diğer toplamlarla iletişim kurabilmek için farklı sözlükler yazmışlardır. Sözlüklerin nasıl ortaya çıktığı ile ilgili değişik teoriler olsa da ilk sözlüğün ortaya çıkmasının temel nedeninin toplamların kendi aralarında ilişki kurması ve birbirlerinin dillerini öğrenme ihtiyacı hissetmeleri olduğu söylenebilir.¹

İslamiyet'in geniş bir coğrafyaya yayıldığı dönem sonrasına kadar izole bir bölgede konuşulan Arap dilinin söz varlığının ve kurallarının kayıt altına alınması ihtiyacı, hicrî birinci yüzyıl sonrasında ortaya çıkmıştır. İslâm'ın ana dili Arapça olmayan halkların yaşadığı bölgelere yayılması ve bu halkların Arap coğrafyasına göç etmesinin getirdiği problemler, bu tedvin ve derleme çalışmalarının temel motivasyonudur.² Bu çalışmaların ilk adımlarından biri ise sözlüklerin oluşturulmasıdır. Bu yönde öncelikle Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılması noktasındaki problemleri çözmeyi amaçlayan *Ğaribu'l-Kur'ân* çalışmaları başlamıştır.³ Dînî ve kültürel sebeplerin itici gücü, Arap sözlükçülüğünün gelişim sürecini hızlandırmış, müellifler tarafından birçok farklı yöntemle kelimenin kökü, yapısı ve anlamı üzerine eserler telif edilmiştir.⁴ Bu eserlerin önemli bir kısmını da lafızları aynı anlamları farklı sözcükleri bir araya toplayan müşterek lafız⁵ sözlükleri oluşturmaktadır. Müşterek lafızları bir araya toplama amaçlı yazılan sözlüklerden

¹ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim* (Ankara: TDK Yayınları, 1982), 3:71.

² Muhammed Tañtâvi, *Neş'etu'n-nahv ve târihu eşheri'n-nuħât* (Kâhire: Dâru'l-me'ârif, ts.), 13-16.

³ Ahmed 'Abdulğafur 'Attâr, *Muğaddimetü's-Şiħah* (Kâhire: Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, 1956), 47.

⁴ Abdulğamîd Muhammed Ebû Sekkîn, *el-Mu'cemu'l-'Arabîyyeti: Medârisuhâ ve menâhicuhâ* (Kâhire: el-Fârûku'l-hadişeti li't-ıbbâ'ati ve'n-neşr, 1981), 17-18.

⁵ Arap dilinde müşterek lafız olgusunu ifade eden *el-iştirâkü'l-lafzi* Türkçe'de genellikle "çok anlamlılık" kavramı ile karşılanmaktadır. Türkçe'de çok anlamlı öğelerde, anlamlar arasında bir ilişki mevcutken, eş adlı öğelerde böyle bir ilişki mevcut değildir. Ancak Arap dilinde, genellikle müşterek lafızdan kastedilen, anlamlar arasında ilişki olsun ya da olmasın, birden fazla anlamda kullanılan lafızlardır. Bu durumda, müşterek lafızdan kastın hem çok anlamlı sözcükler hem de eş sesli/eş adlı sözcükler olduğu söylenebilir. Aksan, *Her Yönüyle Dil*, 3:191; Şahin Güven, *Kur'ân'ın Anlaşılması ve Yorumlanmasında Çokanlamlılık Sorunu* (İstanbul: İfav Yayınları, 2017), 106.

biri de hicrî üçüncü asrın sonlarında Kürâunneml tarafından telif edilen ve günümüze ulaşan *el-Münecced fi'l-luğa*dır.

Yaklaşık 850 madde içeren ve altı bölümden oluşan *el-Münecced fi'l-luğa*'nın ilk beş bölümünün her birinde, farklı konulara ait sözcükler bir araya getirilmiştir. Sözlüğün söz varlığının çoğunun bulunduğu, çok çeşitli anlam alanlarından sözcükler içeren altıncı bölümde ise *et-tertibü'n-nuḫḫî*⁶ olarak bilinen telaffuza dayalı alfabetik sistem kullanılmıştır. Müellifin yaşadığı hicrî üçüncü yüzyılda bu yöntemin henüz bilinmediği dikkate alındığında, eserin alfabetik sistem ile dizimlenmiş ilk sözlüklerden biri olduğu anlaşılmaktadır. Bu kayda değer özelliklerine rağmen, *el-Münecced fi'l-luğa* fazla tanınmamakta ve üzerinde yeteri kadar çalışma bulunmamaktadır. Dikkati çeken başka bir husus ise, çok anlamlılık, müşterek lafızlar ve vücûh-nezâ'ir üzerine yapılmış bazı çalışmalarda bu sözlükten hiç bahsedilmemesidir.

Bu çalışmanın amacı, literatürdeki söz konusu boşluğun doldurulmasına katkıda bulunmak, *el-Münecced fi'l-luğa*'nın yöntemini ortaya koymak ve eseri sözlük bilimi açısından değerlendirmektir. Eser, Ahmed Muhtâr 'Ömer ve Dâhî 'Abdülbâkî tarafından 1976 yılında tahkik edilip yayımlanmış metni üzerinden ele alınacaktır. Konuyla ilgili Arapça ve Türkçe dillerinde yapılan literatür taraması sonucunda *el-Münecced fi'l-luğa* ile ilişkili olarak ulaşılan, bu çalışmaya benzer çalışmalar şu şekildedir:

Rîm Ferhân el- Mu'ayyîta, "Menhecu Ebi'l-Ḥâsen el-Hunâî 'Kürâ'unneml' fi kitâbihî el-Münecced fi'l-luğa" *Mecelletü'l-menâra li'l-buhûşi ve'd-dirâsât* 18, no.4 (2011): 263-283.

Muḥammed 'Abdullah Serîr el-Ḥâc, "el-Münecced li Ebi'l-Ḥâsen 'Alî b. el-Ḥâsen el-Hunâî, Dirâsetün luğaviyyetun", *Mecelletü Câmi'atu Ümmi Dermân* 9, (2017): 215-240.

Muḥammed 'Abdu'l-ḥamîd Ḥuveyzî, "Mâ sekete 'anhu Kürâ'unneml fi mu'cemihî el-Münecced nemâzicun ve dirâsetun" *Mecelletü Külliyyeti'l-Luğati'l-'Arabîyyeti bi'l-Menûfiyye* 35, no.2 (2020): 2617-2748.

Bilâl 'Amîrûş, "Mucemü'l-Münecced li Kürâunneml: Dirâsetun Vaşfiyyetun Tahlîliyyetun", *Mecelletü işkâlâti fi'l-luğati'l-edeb* 9, no.5 (2020):1142-1162.

Bilâl 'Amîrûş, "el-Münecced fi'l-luğa li Kürâunneml, Dirâsetun fi'ş-şevâhidi ve'l-musteviyâti'l-luğavîyye", *Mecelletü Luğa-Kelâm* 7, no.3 (2021): 304-316.

Sa'îd Câsım ez-Zebîdî, "eş-Şınâ'tü'l-mu'cemîyyetü 'inde Kürâ'unneml", *Alâmu ve menâhicü fi şınâ'ti'l-mu'cemîyyeti: Kürâ'unneml ve cühûduhü'l-luğavîyyeti nemûzecen*, Ed. Komisyon ('Ummân: Metâbi'u vizâratî'l-i'lâm, 2022).

el-Münecced fi'l-luğa ile ilgili yapılan söz konusu çalışmalar incelendiğinde, bu çalışmaların genellikle sözlüğü ve müellifi Kürâunneml'i tanıttığı; eserin özellikleri,

⁶ Aslı ve zâid olmasına bakılmaksızın kelimelerin harflerine göre yapılan alfabetik dizim. Kenan Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi* (İstanbul: Cantaş Yayınları, 2016), 234.

yöntemi ve kaynakları hakkında bilgi verdiği görülmektedir. Bu çalışmada ise *el-Münecced fi'l-luğa* ve müellifi Kürâunneml hakkında yapılan kapsamlı araştırma sonucunda sözlüğün müellifi ve yöntemi tanıtılmış, müellifin sözlükte kullandığı anlamı açıklama yöntemleri tespit edilmiş ve sözlüğün söz varlığından örneklem alınarak bu yöntemler ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Eser, sözlük bilimi ve Arap sözlükçülüğü ilkeleri doğrultusunda modern ve klasik kaynaklar ışığında değerlendirilmiş; sözlüğün bölümleri ve düzeni, maddelerin seçimi, dizimi ve işlenmesi örneklerle açıklanmış, benzer sözlükler arasındaki yeri ve müellifin Arap sözlükçülüğüne etkisi ortaya konulmuştur.

Türkçe literatürde ise *el-Münecced fi'l-luğa* ve Kürâunneml ile ilgili TDV İslâm Ansiklopedisi'ndeki “Kürâunneml” maddesi dışında herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışmanın konuyla ilgili Türkçe literatürdeki ilk çalışma olduğu söylenebilir.

1.Arap Sözlükçülüğünün Ortaya Çıkışı

Arap toplumu, sözlük bilimi alanında çalışmalar ortaya koyan en eski toplumlardan biridir. 15. yüzyılın sonları ve 16. yüzyılın başlarını kapsayan Rönesans dönemine kadar Batı Avrupa'da bu tür çalışmaların neredeyse hiç bilinmediği göz önüne alındığında, Arap sözlükçülüğünün çok erken bir dönemde ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.⁷ Arap sözlükçülüğü ile ilgili çalışmaların başlangıcı, 'Abdullah b. 'Abbas'a (ö. 68/687-88) nispet edilen ve Kur'ân'da anlamı bilinmeyen kelimelerle farklı kabilelerin diline ait sözcükleri içeren *Ğaribu'l-Kur'ân* isimli esere dayandırılmaktadır.⁸ Bu noktada, Arap sözlükçülüğünün ortaya çıkışındaki amacın ve motivasyonun Kur'ân'ın anlaşılması ve anlatılması olduğu görülmektedir.

Arap dilinde sistematik sözlük çalışmalarının, hicrî birinci asırda gerçekleşen fetihler sonucu yabancı milletlerle karşılaşılmasından sonra başladığı varsayılmaktadır. Öncesinde Araplar, homojen bir toplum olduklarından kendi dilleri için sistematik bir sözlüğe ihtiyaç duymuyorlardı.⁹ Fakat herhangi bir sözcüğün anlamıyla alakalı bir ikileme düştüklerinde o zamanlar sözlük işlevi gören şiir divanlarına başvurmuşlardır. Nitekim “*eş-şi'ru dîvânu-l- 'Arab*” şeklindeki “şiir Arapların arşividir” anlamına gelen ifade de bu bakış açısını yansıtmaktadır.¹⁰ İlk sözlüklerden sistematik sözlüklere şiir, vazgeçilmez bir malzeme olarak istişhâd amaçlı kullanılmış ve arşiv olma işlevini sürdürmüştür.

⁷ 'Aţfâr, *Muqaddimetü's-Şîhah*, 49; John A. Haywood, *Arabic Lexicography: Its History, and Its Place in the General History of Lexicography* (Leiden: E.J. BRILL, 1960), 1.

⁸ Söz konusu eserin Berlin'de İbn 'Abbâs'a nispet edilen bir nüshası bulunmaktadır fakat bu nüshanın İbn 'Abbâs'a aitliği konusunda şüpheler bulunmaktadır. Bu eserin İbn 'Abbâs'dan gelen rivâyetlerin bir araya getirilmesi ile oluşturulmuş olması muhtemeldir. Naşşâr, *el- Mu'cemu'l- 'Arabi: Neş'etuhû ve ta'avvuruhû*, 33.

⁹ Tañtâvî, *Neş'etu'n-nahv ve târihu eşheri'n-nuhât*, 13.

¹⁰ Ebû Firâs el- Ħamdanî, *Dîvânu Ebî Firâs el- Ħamdanî*, thk. Sâmi ed-Dehhân (Beyrût: Mektebetü'd-Doğtor Mervân el-'Atiyye, 1944), 285; Murat Yıldız, “Modern Dilbilim Ekseninde Klasik Arap Filolojisinde Dilin İşleyişi Sorunu,” *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32, no.32 (2012): 116. <https://doi.org/10.17120/omuifd.71930>.

Sistematik sözlüklerin yaygınlaşmasından önce Arapça'da sözlük anlamında kullanılan özel bir terim yoktu. Bu tür eserlerin bir kısmı *Kitâbu'l-ibil*,¹¹ *Kitâbu'l-hayevân*¹² gibi isimler taşıırken, bazılarına sözlükteki maddelerin dizilim yöntemine göre *Kitâbu'l-'ayn*,¹³ *Kitâbu'l-hemz*,¹⁴ gibi isimler verilmişti. Ayrıca, *Cemheretü'l-luğa*,¹⁵ *Kitâbu'n-nevâdir fi'l-luğa*¹⁶ şeklinde isimlendirilen eserler de mevcuttu. Daha sonraki dönemlerde kullanılmaya başlanan ve “sözlük” anlamına gelen mu‘cem (مُعْجَم) terimi ise Arap dilinde “belirsizlik, kapalılık ve yabancı olma durumu” gibi anlamlar ifade eden “‘ucme” (عُجْمَة) kökünden türemiştir.¹⁷ “Kapalılığı giderilmiş” anlamına gelen bu kelime,¹⁸ dilciler tarafından alfabetik sözlüklerin yaygınlaştığı hicrî dördüncü yüzyıldan itibaren sözlük anlamında kullanılmaya başlanmıştır.¹⁹ Nitekim mu‘cem kelimesi, hurûfu'l-mu‘cem (حُرُوفُ الْمُعْجَم) şeklinde kullanıldığında “noktalanarak kapalılığı giderilmiş alfabe harfleri” anlamına gelmektedir.²⁰ Terim, alfabetik dizimlenmiş eser anlamında ilk olarak Buḥârî (ö.256/870) tarafından *Mu‘cemu aşḫâbi'l-Bedir* isimindeki sahâbe biyografisi konulu eserinde kullanılmıştır.²¹ Söz konusu kelimeyi bu anlamda ilk kullanan dilci ise İbn Fâris'tir. (ö.395/1004)²² Arap dilinde sözlük anlamına gelen başka bir kelime ise kâmuş (قَامُوس) olup, “okyanus”²³ anlamına gelir. Kelime bu anlamda ilk kez Fîrûzâbâdî (ö.817/1415) tarafından *el-Kâmûşu'l-muḥîṭ* isimli sözlüğünde kullanılmıştır.²⁴ Sözlük anlamında kullanılan bir diğer kelime olan ve tek başına kullanıldığında “dil, lehçe, yerel dil” anlamlarına gelen luğat (لُغَة) kelimesi ise,

¹¹ ‘Abdülmelik b. Kureyb el-Aşma‘î, *Kitâbu'l-ibil*, thk. Hâtım Şâlih ed-Ḍamin (Dımaşk: y.y., 2003).

¹² Ebû ‘Osman ‘Amr b. Baḥr Câhîz, *Kitâbu'l-hayevân*, (Kâhire: Mektebetü ve maṭba‘atu Muştafâ el-Babî el-Halebî ve evlâdihî, 1965).

¹³ Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-'ayn*, thk. Mehdî el-Maḥzûmî, İbrâhîm es-Sâmîrî (Beyrût: Dâr ve Mektebetü'l-hilâl, t.y.).

¹⁴ Ebû Zeyd Sa‘îd b. Evs el-Enşârî, *Kitâbu'l-hemz*, nşr. Luvis Şeyḥo el-Yesû‘î (Beyrût: el-Maṭba‘atu'l-Katolikiyyeti li'l-âbâi'l-Yesû‘îyyîn, 1910).

¹⁵ Ebû Bekr Muhammed b. el-Ḥasen b. Düreyd, *Cemheretü'l-luğa*, thk. Remzî Münîr Ba‘lebekkî (Beyrût: Dâru'l-‘ilm li'l-melâyîn, 1987).

¹⁶ Ebû Zeyd Sa‘îd b. Evs el-Enşârî, *Kitâbu'n-nevâdir fi'l-luğa*, thk. Muḥammed ‘Abdülkâdir Aḥmed (Beyrût: Dâru‘ş-şurûk, 1981).

¹⁷ Ḥalîl b. Aḥmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 1:237.

¹⁸ Ebu'l-Ḥüseyn Aḥmed İbn Fâris, *Mu‘cemu mekâyisi'l-luğa*, thk. ‘Abdüsselâm Muhammed Hârûn (b.y.: Dâru'l-fîkr, 1979), 4:240; İbrahim Hatiboğlu, “Mu‘cem,” *DİA*, c. 30 (İstanbul: TDV, 2005), 343.

¹⁹ Soner Gündüzöz, “Arap Sözlükbilimi ve Sözlük Çalışmaları,” *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*, ed. İsmail Güler (İstanbul: İSAM yayımları, 2014), 25.

²⁰ İbn Tüştêrî el-Kâtîb, *el-Müzekker ve'l-Müennes*, thk. Aḥmed ‘Abdülmecîd Herîdî (Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1983), 71.

²¹ ‘Atṭâr, *Muḥaddimetü‘ş-Sıḥâh*, 38.

²² İbn Fâris, *Mu‘cemu mekâyisi'l-luğa*, 4:239.

²³ İbn Fâris, *Mu‘cemu mekâyisi'l-luğa*, 5:26.

²⁴ Cemâlüddîn Muhammed b. Ya‘kûb Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûşu'l-muḥîṭ*, (Kâhire: el-Hey‘etü'l-Mısrîyyeti'l-‘amme lil-kitâb, 1983.), 1:215; Ḥüseyn Naşşâr, *el-Mu‘cemu'l-Arabi: Neş‘etuhü ve taṭavvuruhü* (Kâhire: Dâru'l-Mısr li't-ṭibâ‘ati, 1988), 11.

²⁵ İbn Fâris, *Mu‘cemu mekâyisi'l-luğa*, 5:25.

ancak *Kitâbu'l-luğa* gibi bir kullanımla sözlük anlamı kazanır.²⁶ Bu çalışmanın konusu olan *el-Münecced fi'l-luğa*'nın isimlendirilmesi de bu kullanıma uygundur.

Arap sözlükçülüğünün gelişimi konusunda farklı teoriler mevcut olup bunlardan en çok kabul göreni, sözlük çalışmalarının belirli evrelerden geçmesi sonucu sistematik sözlüklerin ortaya çıkmış olmasıdır. Başlangıçta, Arap dilcileri dil malzemesini ve söz varlığını gelişi güzel toplamak için bâdiyede²⁷ (çölde) dış dünyaya kapalı haldeki toplumların yaşadığı yerlere seyahat etmişlerdir. Buralardan dağınık bir şekilde toplanan dil malzemesi, sözlük çalışmalarının temelini oluşturmuştur. Daha sonrasında, hicrî ikinci yüzyılın başından itibaren tek bir konu hakkındaki müfredâtı toplayan monografik sözlüklerin telif edildiği görülmektedir. Hicrî ikinci yüzyılda ise sistematik sözlükler ortaya çıkmış üçüncü yüzyılda ise yaygınlaşmaya başlamıştır.²⁸

Arap sözlükçülüğü literatüründe Hâlıl b. Aḥmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791) 'nin *Kitâbu'l-'ayn*'ı sistematik sözlüklerin ilki kabul edilmektedir.²⁹ Hâlıl b. Aḥmed'in bu çalışması ve kullanmış olduğu *kalb/anagram* sistemi, kendinden sonra gelen pek çok sözlükçüye etkilemiş, benzer tasnifteki sözlüklere kaynaklık etmiştir.³⁰ Hâlıl b. Aḥmed'in yanında, Ebû Zeyd el-Enşârî (ö. 215/830, İbn Düreyd (ö. 321/933), el-Ezherî (ö. 370/980) ve el-Cevherî (ö. 400/1009'dan önce) gibi diğer önemli dilcilerin yaptıkları çalışmalar da Arap sözlükçülüğünün temelini oluşturmuştur.

2.Müşterek Lafız Sözlükleri

Arap sözlükçülüğü çalışmalarının önemli bir bölümünü müşterek lafız sözlükleri oluşturmaktadır. Arap dilinde “el-iştirâkû'l-lafzî” (الاشتراك اللفظي) kavramı ile ifade edilen çok anlamlılık³¹ “bir sözcüğün temel ve en çok bilinen anlamı dışında farklı anlamlarının olması” şeklinde tanımlanabilir. Müşterek lafız olgusunun bir problem alanı haline gelmesinin sebebi bu türdeki sözcüklerin Kur'ân-ı Kerîm ve dini metinlerde anlam belirsizliği yaratmasıdır.³² Özellikle Kur'ân ilimleri ve tefsir usulü bağlamındaki bu problemin çözümü için, “*el-Vücûh ve 'n-Nezâ'ir*” adı altında eserler telif edilmiştir.³³ Vücûh (وجود) kelimesi وجه kökünden gelmekte olup وَجْه kelimesinin çoğuludur. Sözlükte, “yüz, yön, ön taraf”,³⁴ “gidilen ve hedeflenen yer”³⁵ şeklinde

²⁶ Gündüzöz, “Arap Sözlükbilimi ve Sözlük Çalışmaları,” 25.

²⁷ Mustafa Fayda, “Bedevî”, *DİA*, c.5 (İstanbul: TDV, 1992), 312.

²⁸ Aḥmed Emin, *Duḥa'l-İslâm* (Birleşik Krallık: Müessesetü Hindâvî, 2012), 2:589-591; Gündüzöz, “Arap Sözlükbilimi ve Sözlük Çalışmaları,” 32.

²⁹ 'Atṭâr, *Muḳaddimetü 'ş-Şiḥâh*, 54.

³⁰ Ebû Sekkîn, *el-Mu'cemu'l-'Arabîyyeti: Medârisuhâ ve menâhicuhâ*, 20.

³¹ Ebu'l-Ḥasen 'Alî b. Muḥammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî, *Mu'cemu't-ta'rifât*, thk. Muḥammed b. Sıddîk el-Minşâvî (Kâhire: Dâru'l-faḍile, 2004), 180.

³² Şahin Güven, “Dil, Anlam ve Çokanlamlılık,” *Bilimname* 25, no.2 (2013): 82.

³³ Celâlüddin 'Abdurrahman es-Suyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muḥammed Ebû Faḍl İbrâhîm (Kâhire: Hey'etü'l-Miṣriyyeti'l-'âmme, 1974), 2:144.

³⁴ Hâlıl b. Aḥmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 4:66.

³⁵ Ebu'l-Ḥasen 'Alî b. el-Ḥasen el-Hünâî Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, thk. Aḥmed Muḥtâr Ömer, Dâhî 'Abdulbâkî (Kâhire: 'Alemlü'l-kütüb, 1988), 31.

tanımlanmıştır. Tefsir terimi olarak vücûh, harekesi ve lafzı aynı kelimelerin Kur'ân'ın farklı yerlerinde farklı anlamlar ifade etmesi olarak tanımlanmaktadır.³⁶ Vücûh kelimesi ile neredeyse her zaman beraber kullanılan ve “bir şeyin benzeri” anlamındaki nazîr (نظير) kelimesinin çoğulu olan nezâ'ir (نظائر) ise “birbirine benzeyen şeyler” demek olup³⁷ tefsir ilminde, aynen vücûh kavramı gibi, Kur'ân'da birden fazla kez kullanılan kelimelerin farklı anlamlar ifade etmesi olarak tanımlanmıştır.³⁸ Muqâtil b. Süleymân'ın (ö.150/767) *el-Vücûh ve'n- nezâ'ir* isimli eseri, *vücûh ve nezâ'ir* konusunda telif edilmiş ve günümüze de ulaşmış ilk eser olarak kabul edilmektedir.³⁹

İlk dönemlerden itibaren müşterek lafızları bir araya toplayıp açıklamak üzere çeşitli sözlükler telif edilmiştir.⁴⁰ Erken dönemden itibaren bu konuda yazılmış olup günümüze ulaşmış olduğu tespit edilebilmiş eserler ve müellifleri şu şekildedir:

1. Muqâtil b. Süleymân (ö.150/767) *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir*
2. Hârûn b. Mûsâ el-Ezdî (ö.170/786) *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir fi'l-Ḳur'ân'il-Kerîm*
3. Yahyâ b. Sellâm (ö. 200/815) *et-Teşârif*
4. 'Abdümelik b. Ḳureyb el-Aşma'î (ö. 216/831) *Ma'htelefet elfâzuhu ve't-tefekat me'ânih*
5. Ebû 'Ubeyd el-Kâşım b. Sellâm (ö. 224/838) *Kitâbu'l-ecnâs min kelâmi'l-Arab ve mâ iştebehe fi'l-lafzi va'htelefe fi'l-ma'nâ*
6. Yahyâ el-Yezîdî (ö. 225/840) *Mâ'ttefeka lafzuhû va'htelefe ma'nâhû*
7. Ebu'l-'Ameysel el-'Ârâbî (ö. 240/854) *Mâ'ttefeka lafzuhû va'htelefe ma'nâhû*
8. Hakîm et-Tirmizî (ö. 285/898) *Tahsîlu nezâ'iri'l-Ḳur'ân*
9. Müberred (ö. 286/900) *Mâ'ttefeka lafzuhû va'htelefe ma'nâhû mine'l-Ḳur'âni'l-Mecîd*
10. Kürâunneml (ö. 310/922) *el-Münecced fi'l-luğa*
11. Îsâ b. Hammâd el-Hemedânî (ö. 320/932) *Kitâbu'l-elfâz*
12. Muḥammed bin Aḥmed el-Ḥârizmî (ö.387/997) *Muhtaşaru'l-vücûh fi'l-luğa*
13. Ebû Hilâl el-'Askerî (ö. 395/1004) *el-Vücûh ve'n-nezâ'ir*
14. İbn Fâris (ö. 395/1004) *Efrâdu kelimâti'l-Ḳur'âni'l-'Azîz*

³⁶ Suyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Ḳur'ân*, 2:144.

³⁷ Ḥalîl b. Aḥmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 8:156.

³⁸ Suyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Ḳur'ân*, 2:144.

³⁹ İsmail Durmuş, “Müşterek,” *DİA*, c.32 (İstanbul: TDV, 2006), 172.

⁴⁰ İsmail Kurt, “Vücûh ve Nezâir Literatürünün Doğuşu, Gelişimi ve Sistemleşmesi: Hicri İlk Dört Asır,” *Bilimname* 49, no.49 (2023): 194. <https://doi.org/10.28949/bilimname.1225861>.

15. el-Ĥüseyn b. Muĥammed ed-Dâmaġâni (ö. 478/1086) *İşlâhu'l-vücûh ve'n-nezâ'ir fi'l-Ķur'ân'il-Kerîm*

16. İbnü's-Şecerî (ö. 542/1148) *Mâ'ttefeġa lafzuhû va'hteŧefe ma'nâhû*

17. Cemâlüddîn Abdurrahmân b. el-Cevzî (ö. 597/1201) *Nüzhetü'l-a'yuni'n-nevâzir fi'ilmî'l-vücûh ve'n-nezâ'ir*

18. Süleymân b. Benîn ed-Daġikî (ö.614/1216-17) *İttefeġa'l-mebânî iftereġa'l-me'ânî*

19. Celâlüddîn 'Abdurrahmân es-Suyûtî (ö. 911/1505) *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fi'n-naĥv*

Müşterek lafız sözlüklerinin çıkış noktasındaki amaç, Kur'ân-ı Kerîm'de birden fazla yerde farklı anlamlarda kullanılmış lafızları tespit ederek bu lafızların anlam farklılıklarını ortaya koymaktır. İlgili literatür gözden geçirildiğinde, bu tür sözlüklerin, başlangıçta genellikle *Vücûh ve Nezâ'ir* ismini taşıdıkları ve yalnızca Kur'ân-ı Kerîm'deki müşterek lafızları bir araya topladıkları anlaşılmaktadır. Daha sonraki dönemlerde bu sözlüklerin kapsamı ve söz varlığı genişlemiş; *Vücûh ve Nezâ'ir* literatürünün yanı sıra, genel anlamda Arap dilinde bulunan ve birden fazla anlama gelen lafızları bir araya toplayan sözlükler ortaya çıkmıştır.⁴¹ Bu çalışmanın konusu olan Kürâunneml'in *el-Münecced fi'l-luġa*'sı da bu türdeki sözlüklerin en kapsamlılarından biridir.

3. Kürâunneml'in Hayatı

Tam adı Ebu'l- Ĥâsen 'Alî b. el- Ĥâsen b. el- Ĥüseyn el-Hünâî el-Ezdî (ö. 310/922) dir. Kısa boylu olması, fiziksel bir engeli ya da farklı görünümü nedeniyle "كراع النمل" "Kürâunneml" (karınca bacak⁴²) veya sadece "Kürâ" lakabıyla tanınmaktadır.⁴³ Bunun dışında, Ezd kabilesine mensup olması, soyunun Hünâe b. Mâlik ve Devs b. 'Adnân'a dayandırılması nedeniyle de ed-Devsî, el-Hünâî, el-Ezdî nisbeleriyle de bilinmektedir.⁴⁴

Biyografik kaynaklarda Kürâunneml'in hayatı, doğum tarihi ve yeri hakkında çok az bilgi verilmiştir. Ancak hicrî üçüncü yüzyılın ikinci çeyreğinde Mısır'da doğduğu ve yaşadığı yönünde bazı işaretler mevcuttur. Yâġût el-Ĥamevî, Kürâunneml'in hicrî 303 yılında yazdığı *el-Munaġġad* adlı eserini gördüğünü ve Kürâ'ın İbn Düreyd'in (ö. 321/933) çağdaşı olduğunu belirtmiştir.⁴⁵ Ayrıca Kürâ', *el-Munteġab* isimli eserinde, doğrudan Ebû 'Alî Aġmed b. Ca'fer ed- Dîneverî'den aldığı bilgilerden

⁴¹ Kurt, "Vücûh ve Nezâir Literatürünün Doğuşu," 225-226.

⁴² Ĥalîl b. Aġmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 1:199.

⁴³ Cemâlüddîn 'Alî b. Yûsuf el-Ķiftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuġât*, Nşr. Muĥammed Ebû'l-Faġl İbrâhîm (Kâhire: Dâru'l-fikri'l-'Arabî, 1986), 2:240; Ĥayruddîn b. Maġmûd b. Muĥammed ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrût: Dâru'l-'ilm li'l-melâ'yîn, 2002), 4:272.

⁴⁴ Ebû 'Abdullâh Yâġût el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ: irşâdu'l-erîb 'ilâ ma'rifeti'l-edîb*, thk. İġsân 'Abbâs (Beyrût: Dâru'l- ġarbi'l-İslâmî, 1993), 4:573; Ebu'l-Ferec Muĥammed b. Ebi Ya'kûb İġġâġ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Rızâ Teceddüd (Beyrût: Dâru'l-ma'rife, 1971), 91-92.

⁴⁵ Yâġût el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 4:573.

bahsetmiştir.⁴⁶ ed-Dîneverî, hicrî 279 yılında vefat etmiştir.⁴⁷ Bu durum, aralarındaki hoca öğrenci ilişkisi nedeniyle Kürâ'ın da bu tarihlere hayatta olduğu anlamına gelmektedir. Ayrıca İbnü'l-Kıftî (ö. 646/1248) Kürâ'ın Başralı ve Kûfeli dilcilerin görüşlerine eserlerinde yer verdiğini söylemiştir.⁴⁸ Bu iki okulun son temsilcilerinden olan Müberred (ö. 286/900) hicrî 286 yılında⁴⁹ Ahmed b. Yahyâ Sa'leb (ö. 291/904) ise hicrî 291 yılında vefat etmiştir.⁵⁰ Bu bilgi de yine Kürâ'ın hicrî üçüncü asrın ikinci çeyreğinde doğduğunu kanıtlamaktadır.

4. İlmî Kişiliği

Dil bilimi ve sözlükçülük alanında eserler veren Kürâunneml,⁵¹ Mısır'daki ilk sözlükçülerden biri olup Endülüslü dilcileri de etkilemiştir.⁵² İbn Sîde *el-Muhkem* adlı sözlüğünün girişinde, eserini yazarken Kürâ'ın eserlerini kaynak olarak kullandığını belirtmiştir.⁵³ İbnü'l-Kıftî ise Kürâ'ın kitaplarının Mısır'da ve Mağrib'de rağbet gördüğünü, yazısının güzel, doğru ve hatasız olduğunu, eserlerini kendi el yazısıyla yazdığını aktarmıştır.⁵⁴

Eserlerinde Başralı ve Kûfeli dilcilerin her ikisinin de görüşlerine yer vermiş olan Kürâ'ın, kitaplarında alıntı yaptığı nahivcilerin on ikisi Kûfe mektebinden, sekizi Başra mektebindendir.⁵⁵ Bu sebeple İbnü'n-Nedîm onun Kûfe mektebine mensup olduğunu belirtmiş⁵⁶ fakat İbnü'l-Kıftî bunun aksini iddia ederek, Kürâ'ın Başra mektebine meyilli olduğunu söylemiştir.⁵⁷ Ancak, Kürâunneml'in eserlerinde görüşlerine yer verdiği dilcilerin sayısal çoğunluğunun Kûfe dilcileri lehine olması, onun Kûfe mektebine mensup olduğunu söylemek için yeterli bir sebep değildir.⁵⁸ Zirâ Kürâ', belirli bir ekole bağlı kalmaktan çok, eserlerinde her iki mektepten dilcilerin görüşlerine yer vermiş ve eklektik bir yaklaşım benimsemiştir.⁵⁹ Nitekim yaşadığı dönem olan hicrî üçüncü yüzyıl, dilcilerin Başra ve Kûfe mekteplerinin

⁴⁶ Ebu'l-Hasen 'Alî b. el-Hasen el-Hünâî Kürâunneml, *el-Müntehab min ğarib-i kelâmi'l-'Arab*, thk. Muḥammed b. Aḥmed el-Ömerî (Mekke: Câmî'atü Ümmî'l-Kurâ, 1989), 705-687.

⁴⁷ Yâkût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 1:206.

⁴⁸ Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, 2:240.

⁴⁹ ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 5:273.

⁵⁰ ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 1:267.

⁵¹ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 13.

⁵² Ahmed Nuşayyif el-Cenâbî, *ed-Dirâsâtü'l-luğavîyye ve'n-nahvîyye fi Mısr (Münzü neş'etihâ hattâ nihâyeti'l-karnî'r-râbi'i'l-hicrî)* (Kâhire: Mektebetü dâri't-türâs, 1977), 209.

⁵³ Ebû el-Hasan 'Alî b. İsmail b. Sîde, *el-Muhkem ve'l-muḥîtu'l-a'zam*, thk. 'Abdülhamîd Hendâvî (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2000), 1:47.

⁵⁴ Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, 2:240; Fuat Sezgin, *Târihu't-Turaṣi'l-Arabî (GAS)* (Riyâd: el-Mektebetü'l-'Arabîyyeti's-Su'ûdiyye, 1988), 8:465.

⁵⁵ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 10.

⁵⁶ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 91.

⁵⁷ Kıftî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât*, 2:240.

⁵⁸ Su'ûd b. Süleymân b. Sâlim el-Hunâî, "Kürâ'unneml 'Alî b. el-Hasen el-Hunâî: Ḥayâtuhû ve âşâruhû" *'Alâmu ve menâhicü fi şinâ'ti'l-mu'cemiyyeti: Kürâ'unneml ve cuhûduhû'l-luğavîyyeti nemûzecen*, ed. Komisyon ('Ummân: Metâbi'u vizâratî'l-i'lâm, 2022): 85.

⁵⁹ Seyf b. Sâlim b. Fuḍayl el-Muskerî, "Bejne'l-mezhebeyn: Kürâ'unneml enmûzecen", *'Alâmu ve menâhicü fi şinâ'ti'l-mu'cemiyyeti: Kürâ'unneml ve cuhûduhû'l-luğavîyyeti nemûzecen*, ed. Komisyon ('Ummân: Metâbi'u vizâratî'l-i'lâm, 2022): 24.

görüşlerini karşılaştırarak tarafgirlikten uzak şekilde tercih yapabildiği, bu iki mektebin görüşlerini birleştiren Bağdât mektebinin ortaya çıktığı bir zaman dilimidir.⁶⁰ Dolayısıyla, Kürâunneml'in de bu eklektik yaklaşımı benimseyen dilciler arasında değerlendirilmesi daha doğru olacaktır.

5. Eserleri

Biyografik eserler Kürâ' 'a ait birtakım kitaplardan bahsetmektedir ancak şu ana kadar bunların sadece üç tanesinin günümüze ulaşmış olduğu tespit edilmiştir. Biri, bu çalışmanın konusu olan *el-Münecced fi'l-luğa*, diğeri ikisi ise *el-Mücerred* ve *el-Müntehab*tır. Çeşitli biyografik ve bibliyografik kaynaklarda isimleri geçen kitapları şu şekildedir:

el-Müntehab :Eser, konularına göre bablara ayrılmış vaziyette, içeriğinde anlam bilimsel çalışmalar da bulunan bir tür sözlüktür.⁶¹ Kitap, Muhammed b. Aḥmed el-Ömerî tarafından iki cilt olarak yayımlanmıştır.

el-Mücerred: *Kalb* sistemine benzer bir sistemle hazırlanmış alfabetik bir sözlüktür. Eser incelendiğinde Kürâ' 'ın kelimeleri telaffuza dayalı alfabetik sıra ile bâblar şeklinde sıraladığı, alt bölümlere kelimelerin ikinci harflerini esas alarak fasıl ismini verdiği böylelikle alfabetik ana ve alt bölümlerle sözlüğü oluşturduğu görülmektedir. Kürâ' ayrıca eserin ön sözünde bu eserin *el-Münadḍad* isimli sözlüğün özeti ve şevâhidinin çıkarılmış hali olduğunu belirtmiştir.⁶² *el-Münecced fi'l-luğa* 'nı muhakkikleri sözlüğe yazdıkları mukaddimede, *el-Mücerred* 'in günümüze ulaşmadığını belirtmişlerdir,⁶³ ancak eser kısmen de olsa günümüze ulaşmış, Muhammed b. Aḥmed el-Ömerî tarafından 1992 yılında tahkik edilip yayımlanmıştır.

Kürâ' 'ın günümüze ulaşmamış olduğu düşünülen kitapları ise şöyledir:

el-Münadḍad: İbnü'n-Nedîm, Yâkût el-Ḥamevî ve İbnü'l- Kıfî bu eserden bahsetmişlerdir.⁶⁴ Yâkût el-Ḥamevî, bu kitabın bir bölümünü, bizzat Kürâ' tarafından kendi el yazısı ile yazılmış halde gördüğünü ve Kürâ' 'ın bu eserde birçok farklı nadir kelime kullandığını ve eseri alfabetik olarak düzenlediğini belirtmiştir.⁶⁵

el-Evzân: Fiil vezinleri ile ilgili bir eserdir.⁶⁶

Bunların dışında biyografik kaynaklarda Kürâ' 'a bazı eserler atfedilmektedir. Bunlardan tespit edilebilenler şu şekildedir:

⁶⁰ Salih Zafer Kızıklı, "Bağdat Gramer Ekolüne Genel Bir Bakış," *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 13, no 3 (2013): 135.

⁶¹ Kürâunneml, *el-Müntehab min garib-i kelâmi'l- Arab*, 45.

⁶² Ebu'l-Ḥasen 'Alî b. el-Ḥasen el-Hünâfî Kürâunneml, *el-Mücerred fi Ğaribi kelâmi'l Arab ve luğatihâ*, thk. Muhammed b. Aḥmed el-Ömerî (Mekke: Mektebetü's-şakâfeti'd-dîniyye, 1992), 31.

⁶³ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 12.

⁶⁴ Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, 2:240; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 92.

⁶⁵ Yâkût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 4:573.

⁶⁶ Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, 2:240.

el-Muşahhaf, el-Munazzam, Emşiletü'l-garîb 'alâ vezni'l-ef'âl,⁶⁷ *el-Ferîd*⁶⁸ *el-Mücehhed*,⁶⁹ *Lehce fi'l-luğa*,⁷⁰ *el-Muntazam, el-Münemnem, el-Mu'avvef, el-Müveşşâ*.⁷¹

6. Hocaları

Biyografik kaynaklarda, Kürâunneml'in ilmî seyahatleri ve hocaları hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat Kürâ'ın eserlerinde hocası olduğu izlenimi veren iki kişinin adı mevcuttur:

Ebû 'Ali Aḥmed b. Ca'fer ed-Dîneverî⁷² (ö.289/902)

Mısır'ın tanınan dilcilerinden biri olup kökeni Dinûr'dur. Başra'da Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ını okumuş, sonrasında Bağdât'a giderek Müberred'in öğrencisi olmuştur. Daha sonra Mısır'a gelmiş ve burada Başralı ve Kûfeli dilciler arasındaki görüş farklılıklarını ele alan "*Kitâbu'l-Mühezzeb* isminde bir kitap yazmıştır.⁷³

Ebû Yûsuf Ya' kub b. İşhâk el-İşfahânî⁷⁴ (ö.287/900)

Biyografi kitaplarında hakkında yeterli bilgi bulunmayan bu kişinin, Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'ın eserlerini Kürâ' 'a rivâyet ettiği belirtilmektedir.⁷⁵

BULGULAR

1. *el-Münecced fi'l-luğa*'nın Adı ve Kürâunneml'e Nispeti

Kürâunneml'e nispeti konusunda herhangi bir şüphe bulunmayan eser, müellifin eserini mukaddimesinde belirttiği üzere, lafızları aynı manaları farklı sözcükleri bir araya toplama amaçlı telif edilmiştir.⁷⁶ Biyografi kitaplarındaki bilgiler de eserin Kürâunneml'e ait bir müşterek lafız sözlüğü olduğunu ortaya koymaktadır.⁷⁷ Eserin ismi olan *Münecced*, (مُنَجَّد) نجد kökünden gelen ve sözlükte "düzenlenmiş,"⁷⁸

⁶⁷ Yâkût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 4:573.

⁶⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 92.

⁶⁹ Celâlüddin 'Abdurrahman es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebû Faḍl İbrâhîm (Beyrût: el-Mektebetü'l-'asriyye, 1981), 2:158.

⁷⁰ 'İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyyetu'l-'ârîfin: Esmâu'l-müellifin ve âşâru'l-muşannifin* (İstanbul: Müessesetü't-târîhi'l-'Arabî, 1951), 1:676.

⁷¹ Cemâlüddin Muhammed b. Ya'küb Firûzâbâdî, *el-Bulğa fi terâcimi e'immeti'n-nahv ve'l-luğa* (Dimaşk: Dâru Sa'deddîn li't-ṭibâ'ati ve'n-neşr ve't-tevzî', 2000), 207.

⁷² Kürâunneml, *el-Müntehab min garîb-i kelâmi'l-'Arab*, 705,687.

⁷³ Ebû Bekir Muhammed b. Hasan Zübeydî, *Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-luğaviyyîn*, nşr. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrâhîm (Kâhire: Dâru'l-me'ârif, 1984), 215; Yâkût el-Ḥamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, 1:206.

⁷⁴ Kürâunneml, *el-Müntehab min garîb-i kelâmi'l-'Arab*, 726,728,756,778; Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 362.

⁷⁵ Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, 2:240.

⁷⁶ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 29.

⁷⁷ Kıfî, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, 2:240.

⁷⁸ Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrût: Dâru şâdir, 1993.), 3:416.

“ölçülüp tartılmış”⁷⁹ anlamına gelen ism-i mef’ûldür.⁸⁰ Sözlüğün metni, ilk olarak 1973 yılında Fevzî ‘Abdül‘azîz Mes’ûd tarafından yüksek lisans çalışması olarak tahkik edilmiştir. 1976 yılında ise Ahmed Muhtâr ‘Ömer ve Dâhî ‘Abdülbâkî tarafından tekrar tahkik edilmiş; değerli bir mukaddime eklenerek yayımlanmıştır.⁸¹

2. el-Münecced fi'l-luğa'nın Konusu ve Özellikleri

el-Münecced fi'l-luğa, müşterek lafızlar olarak adlandırılan ve birden fazla anlamı olan lafızları bir araya toplamış bir sözlüktür.⁸² Nitekim müellif de eserin ön sözünde sözlüğü lafızları aynı anlamları farklı sözcükleri bir araya toplamak için yazdığını belirtmiştir.⁸³ Altı bölümden oluşan sözlükte, her bölüme farklı bir başlık verilmiştir. Bu başlıklar şöyledir:

Birinci Bölüm: Baştan ayağa vücut organları⁸⁴

İnsan vücuduna ait organ isimlerinden oluşmaktadır. Bu bölüm, ana anlamı “baş” olan رَأْسٌ (ra’sun) maddesinin açıklanması ile başlamış olup, bu kelimenin *Mekke, başkan, kalabalık ve şerefli topluluk, başlangıç* şeklindeki dört farklı anlamından bahsedilmiştir.⁸⁵ Bölümün en son maddesi ise ana anlamı “ayak” olan قَدَمٌ (kademun) maddesidir. Burada قَدَمٌ kelimesi, قَدَمٌ صِدْقٍ (kademu sıdğın) şeklindeki eş dizimi⁸⁶ ile verilmiş, bu şekli ile kullanıldığında bu ifadenin “öncelik” (سَابِقَةٌ) anlamına geldiği belirtilmiştir. Kürâ’ maddenin bu anlamına Yûnus Sûresi’ndeki { وَبَشِّرِ الَّذِينَ ءَامَنُوا أَنَّ }⁸⁷ “İman edenlere, Rableri katında kendileri için bir öncelik bulduğunu müjdele.” âyetini şâhid olarak göstermiştir.⁸⁸

İkinci Bölüm: Canlı türleri⁸⁹

İnsanları, yırtıcıları, böcekleri, evcil ve vahşi hayvanları kapsayan canlı türleri ile ilgili bir bölümdür. Bölüm الإنسان (el-insân) maddesi ile başlamış ve kelimenin “insan” dışında, “göz bebeği” (نَاطِرُ الْعَيْنِ) şeklindeki ikinci anlamı açıklanmıştır. Buradaki “göz bebeği” ifadesi, gözün ortasındaki bulunan, ışığı algılayan ve görme işlevini yapan bölge anlamındadır. Kürâ’, burada Zürrumme’nin (ö. 117/735)

⁷⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 3:418.

⁸⁰ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 15.

⁸¹ İsmail Durmuş, “Kürâunneml”, *DİA*, c.26 (İstanbul: TDV, 2002), 561.

⁸² Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 15.

⁸³ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 29.

⁸⁴ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 30.

⁸⁵ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 30.

⁸⁶ Birlikte kullanımı süreklilik arz eden, iki veya daha fazla öğeden oluşan yapılar. Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 2003), 94-95.

⁸⁷ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 84.Yûnus 10/2.

⁸⁸ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 58.

⁸⁹ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 59.

وإنسانٌ عَيْني يَحْسِرُ الماءَ مرَّةً فَيَبْدُو وتاراتٍ يَجْمُ فَيَعْرِقُ⁹⁰

“Göz bebeğim bazen su çekildiğinde ortaya çıkar,
Bazen de kapanır ve dolup taşar.”

şeklindeki beytini vermiş ve anlamı böyle delillendirmiştir.⁹¹ Bölümün son maddesi النَّسْنَس (nesnâs) kelimesidir. Müellif, Arap folklorunda varlığına inanılan bir canlıya⁹² karşılık gelen bu kelimeyi “canavar sınıfına giren, avlanan ve yenen, insana benzeyen, tek gözü, tek ayağı ve tek eli olan, insan gibi konuşan bir canlıdır.” şeklinde tanımlamıştır.⁹³ Bu kelimenin bir diğer anlamının İbnü’s-Sikkât’ten (ö. 244/858) yaptığı alıntı⁹⁴ ile “açlık” olduğunu belirten Kürâ’, kelimenin bu anlamına;

أَصْرٌ بِهَا النَّسْنَسُ حَتَّى أَحْلَاهَا بَدَارٌ عُقَيْلٍ وَابْنُهَا طَاعِمٌ جَلْدٌ

“Açlık ona o kadar zarar verdi ki, onu,

‘Ukayl’in evine yerleştirdi, oğlu ise güçlü ve besiliydi.”

beytini şahid olarak vererek bölümü tamamlamıştır.⁹⁵

Üçüncü Bölüm: Küçük ve büyük kuşlar ve benzerleri⁹⁶

Av kuşları, küçük kuşlar ve diğer türleri de dahil olmak üzere kuşlarla ilgili bölümdür. Bölümün ilk maddesi, “gün batımında bulunduğu iddia edilen bir kuş” şeklinde tanımlanan العَنْقَاء (el-‘anka’) dır. Bu kuş, mitolojik anlatılarda simurg ve zümrüdüanka olarak bilinen hayalî bir kuştur.⁹⁷ Kürâ’ العَنْقَاء sözcüğünün ana anlamını vermiş, sonrasında sözcüğün “uzun boyunlu kadın”, “büyük musibet” şeklindeki diğer anlamlarından da söz etmiştir.⁹⁸ Bölüm, “sivrisinekler” anlamındaki البَعُوض (el-ba‘ûd) maddesi ile sona ermektedir. Kürâ’ bu sözcüğü “bilinen bir şeydir” şeklinde açıklamakla yetinmiş, sözcüğün müfred formunun بَعُوضَةٌ olduğunu

⁹⁰ Ğaylân b. ‘Ukbe el-‘Adevî, *Dîvânu Zü’rrumme*, thk. ‘Abdü’l-Ķudüs Ebû Şâlih, nşr. Ebû Naşr Ahmed b. Hâtîm el-Bâhilî (Beyrût: Müessesetü’l-îmân, 1982), 1:460.

⁹¹ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 59.

⁹² Hadramut ve Yemen bölgesinde bulunan, insan biçiminde, yüzü göğsünde olan tek ayak üzerinde sıçrayarak hareket eden ve eti yenen bir varlık. Ebû’l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu Sıbt İbnul-Cevzî, *Mir’âtu’z-zamân fi tevârihi’l-a’yân*, thk. Muḥammed Berekât vd. (Dîmaşk: Dâru’r-risâleti’l-‘âlemiyye, 2013), 2:592.

⁹³ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 83.

⁹⁴ Ebû Yûsuf Ya’kûb b. İshâk es-Sikkât, *Kitâbu’l-elfâz*, Nşr. Faḥreddîn Kaḇâve (Beyrût: Mektebetü Lübnân nâşirûn, 1998), 471.

⁹⁵ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 83.

⁹⁶ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 84.

⁹⁷ Sargon Erdem, “Anka.” *DİA*, c.3 (İstanbul: TDV, 1991), 201.

⁹⁸ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 84.

belirtmiştir. Kategorik olarak “kuşlar” ana anlam alanına dâhil olmamasına rağmen bu sözcüğün ikinci bölüme alınmış olmasının muhtemel nedeni, uçabilen bir canlı olması nedeniyle kuşlara benzemesidir. البَعُوضَة kelimesi, aynı zamanda Arapların tarihinde önemli bir savaşın yaşandığı yer olarak tanımlanmıştır.⁹⁹ Sözcüğün bu anlamı için, Mütemmim b. Nüveyre'nin (ö.30/650) şu beyti şâhid olarak kullanılmıştır.¹⁰⁰

على مثل أصحاب البعوضة فاحمشي لك الويل - حرَّ الوجه أو يئك من بكي¹⁰¹

“Aşhâbu'l-Ba'ûda gibi yüzünü yırtmazsan,

Yazıklar olsun sana! Ya da ağlayanlarla birlikte ağlamazsan.”

Dördüncü Bölüm: Silahlar¹⁰²

Silahlar ve savaş aletleri ile ilgili bir bölümdür. Bu bölümün ilk maddesi, ana anlamı “kılıç” السَيْف (es-seyf) tir. Müellif bu maddenin ana anlamını zikretmiş, “savaş aleti olarak kullanılan şey” şeklinde açıklamıştır. Ardından maddenin “at kuyruğunun kılı” şeklindeki diğer anlamını belirtmiş, ayrıca sözcüğün السَيْف (es-sîyf) formunun da “deniz kıyısı” anlamına geldiğinden bahsetmiştir. Kürâ' pek çok yerde olduğu gibi burada da ses değişimlerinden kaynaklanan farklılıkları sözcüğün anlam evrenine dahil etmiştir.¹⁰³ Bölümün son maddesi, الجُرْزُ (el-cürz) kelimesidir.¹⁰⁴ Müellif bu kelimenin tanımını yapmamış ancak bir savaş aleti olduğunu ifade etmiştir. Daha sonrasında “çorak toprak” ve “obur adam” şeklindeki diğer anlamlarını da açıklamış, kelimenin cemî' formunun جِرَزَةٌ (cirazetün) olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁵

⁹⁹ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 97. Müellif tarafından neresi olduğu belirtilmeyen bu bölge, farklı kaynaklarda "Benî Esed kabilesine ait, sığ bir su kaynağının adı" şeklinde tanımlanmaktadır. Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Amr ez-Zemaḥşerî, *el-Cibâl ve'l-emkine ve'l-mîyâh*, thk. Ahmed 'Abduttevvâb (Kâhire: y.y., 1999), 51.

¹⁰⁰ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 97.

¹⁰¹ Ebû Bişr 'Amr b. Oşmân es-Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muḥammed Hârûn (Kâhire: Mektebetü'l- Hâncî, 1988), 3:8-9.

¹⁰² Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 98.

¹⁰³ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 98.

¹⁰⁴ Demirden yapılmış bir sütun veya sopa. İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luğa*, 1:455.

¹⁰⁵ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 101.

Beşinci Bölüm: Gökyüzü ve onun aşağısındakiler¹⁰⁶

Gök cisimleri ve gökyüzü ile ilgili kavramlardan oluşmaktadır. Bölümün ilk sözcüğü, السَّمَاء (es-semâ') dir. Müellif burada öncelikle sözcüğün cem'î halinin سماوات (semâvât) olduğunu belirtmiş, سماء kelimesinin “yağmur” (المَطْرُ) anlamına da geldiğini açıklayarak devam etmiştir. Kürâ', kelimenin bu anlamına Nemir b. Tevleb'in aşağıdaki beyitleri ile istişhâd etmiştir:¹⁰⁷

سَلَامُ الْإِلَهِ وَرِيحَانُهُ وَرَحْمَتُهُ وَسِمَاءٌ دَرَزُ

غَمَامٌ تَدَلَّى بِرِزْقِ الْعِبَادِ فَأَحْيَا الْبِلَادَ وَطَابَ الشَّجَرُ¹⁰⁸

Allah'ın selâmı ve bereketi

Rahmeti ve yağın yağmuru

Kullar için rızık vererek süzülen bulutlar

Beldeleri canlandırdı ve ağaçları güzelleştirdi.¹⁰⁹

Kürâ' sözcüğün farklı formlarını da açıklamış, bu açıklamalarını şiir istişhâdı ile güçlendirmiştir. Örneğin, yağmur anlamındaki سماء sözcüğünün çoğul halinin سُمِّيٌّ (sümiyyün) olduğunu belirtmiş ve Ru'be b. Accac'ın (ö.145/762) şu beyti ile istişhâd yapmıştır.¹¹⁰

تَلْفَهُ الْأُرْوَاحُ وَالسُّمِّيُّ فِي دَفءِ أَرْطَاةٍ¹¹¹ لَهَا حَيِّيٌّ¹¹²

“Rüzgarlar ve yağmurlar onu sarar,

Artâ ağacının¹¹³ sıcak kucağı ona barınak olur.”

¹⁰⁶ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 102.

¹⁰⁷ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 102.

¹⁰⁸ *Dîvânü'l-Nemir bin Tevleb el-'Uklî*, thk. Muḥammed Nebîl Tarîfî (Beyrût: Dâru şâdir, 2000), 64.

¹⁰⁹ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 102.

¹¹⁰ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 102.

¹¹¹ Yaprakları kalın ve bükülmüş olan, kumlu topraklarda yetişen ve kökleri kırmızı renkte olan küçük ağaç. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 7:254; İbrâhîm Naḥâl, *Mu'cemu Nahâl fi'l-esmâi'l-'ilmîyyeti li'n-nebatât* (Beyrût: Mektebetü Lübnân nâşirûn, 2009), 39.

¹¹² Abdülmelik b. Kureyb el- Aşma'î, *Dîvânü Accâc*, nşr. 'İzzet Ḥasan (Beyrût: Dâru'ş-şarķi'l-'Arabî, 1995), 303.

¹¹³ *Calligonum* ismindeki bu bitki, Türkçe'de Ebu Cehil çalısı olarak bilinmektedir. Süleyman Temel ve Işıl Temel “Türkiye İçin Endemik *Calligonum polygonoides* L. ssp. *comosum* (L'Hér.) Çalısının Otlanmada Tercih Durumları ile Bazı Bitkisel ve Verim Özelliklerinin Belirlenmesi,” *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi* 49, no.1 (2018): 8.

Bunun dışında Kürâ‘, “سَمَاوَةُ الْبَيْتِ” (semâvetü’l-beyt) şeklindeki ifadenin de “evin çatısı altında bulunan sundurma” anlamına geldiğini belirterek, bu anlamı Tufeyl el-Ğanevî’nin (ö.m.610 ?) şu beyti ile delillendirmiştir:

سَمَاوَةُ أَسْمَالٍ بُرْدٍ مُحَبَّرٍ وَصُهُوتُهُ مِنْ أُتْحَمِيٍّ مُعْصَبٍ¹¹⁴

“Evin sundurması, işlemeli eski bir elbisedendir,

Çatısı ise taçlı Ethamî kumaşındandır.”¹¹⁵

Sözcüğün son maddesi ana anlamı “gece” olan اللَّيْلُ (el-leyl) kelimesi olup “toy kuşunun¹¹⁶ erkeği ve dişisi” olarak tanımlanmıştır.¹¹⁷ Kürâ‘ bu maddeyi gök cismi olmadığı halde, beşinci bölüme almıştır. Bunun nedeni, o dönemin astronomi bilgisi gereği gündüz ve gece olayının gökyüzünün aşağısında gerçekleştiğini düşünmesi olabilir.

Altıncı Bölüm: Yeryüzü ve onun üzerindeki¹¹⁸

Bu bölüm, telaffuza dayalı alfabetik düzen içindedir ve 28 alt bölümden oluşmaktadır. Bölümü diğerlerinden ayıran bir diğer özellik de neredeyse tüm sözcüklerin ana anlamlarının verilmiş olmasıdır. Bunun nedeni, sözlüğün bu kısmının tek bir anlam alanından değil tüm anlam alanlarından çok sayıda madde içermesi ve sözcüklerin ana anlamlarının tahmin edilmesinin zorlaşmış olmasıdır.

Bölümün ilk maddesi temel anlamı “yeryüzü” olan الْأَرْضُ (el-ard) kelimesidir. Müellif, kelimenin ana anlamı açıklamamış, *nezle*, *sarsıntı*, *hayvan bacağı* gibi farklı anlamları belirtmiş,¹¹⁹ bölüme ismini veren bu kelimenin ana anlamının zaten bilindiğini veya anlaşıldığını düşünmüştür. Alfabetik olan bu bölümün, الْأَرْضُ maddesi ile başlamaması gerekmektedir, ancak Kürâ‘ bölümün isminde geçen bu sözcüğü başta açıklamayı tercih etmiş, daha sonra alfabetik sıradan devam etmiştir. Bölümün son kelimesi يَأْسُ (ye’sün) dır. Müellif, bu kelimeyi bağlamı ile açıklamış, "يَبْسُتُ مِنَ الشَّيْءِ يَأْسًا" bir şeyden ümidimi kestim" şeklinde cümle içinde kullanmıştır. Ayrıca bu fiilin bir diğer anlamının “bilmek” olduğunu ve Arap dilinde bu fiilden başka başında ardışık olarak iki يِ nın yer aldığı başka bir mâzî fiil olmadığını da belirtmiştir.¹²⁰

¹¹⁴ *Divânu’ Tufeyl el-Ğanevî Şerhu’l-Aşma’i*, thk. Fellağoğlu Hâssan (Beyrût: Dâru şâdir, 1997), 24.

¹¹⁵ Kürâunneml, *el-Münecced fi’l-luğa*, 103.

¹¹⁶ Tavukgillerden böcek ve tanelerle beslenen orta büyüklükte bir av kuşu. Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007), 5:4882.

¹¹⁷ Kürâunneml, *el-Münecced fi’l-luğa*, 106.

¹¹⁸ Kürâunneml, *el-Münecced fi’l-luğa*, 107.

¹¹⁹ Kürâunneml, *el-Münecced fi’l-luğa*, 107.

¹²⁰ Kürâunneml, *el-Münecced fi’l-luğa*, 361.

3. Maddelerin Sayısı ve Özellikleri

el-Münecced fi'l-luğa, Arap dilinde çok anlamlı sözcükleri inceleyen ve günümüze ulaşmış en eski ve kapsamlı sözlüklerden biridir. Yaklaşık 850 maddeden oluşan sözlüğün, benzer sözlüklerdeki madde sayısı göz önünde bulundurulduğunda oldukça hacimli olduğu görülür. En fazla maddenin olduğu bölüm, alfabetik olarak dizimlenmiş 28 alt bölümden oluşan altıncı bölümdür.¹²¹ Bu bölümdeki madde sayısı 650 civarındadır. En az maddenin olduğu bölüm ise, gök cisimlerinden bahseden beşinci bölüm olup bu bölümdeki madde sayısı dokuzdur.¹²² Sözlüğün yan anlam, mecâz, ezdâd vb. olması fark etmeksizin, bütün anlam ilişkilerini içeren ve birden fazla anlamı olan sözcükleri ele aldığı ve bunların tamamını müşterek lafız çatısı altında değerlendirdiği görülmektedir.

Sözlüğün muhakkikleri Aḥmed Muḥtâr 'Ömer ve Dâḥî 'Abdülbâkî, tahkikli metne yazdıkları mukaddimede sözlüğün günümüze ulaşmış en eski ve en kapsamlı müşterek lafız sözlüğü olduğunu iddia etmişlerdir.¹²³ Nitekim hicrî ilk üç asırda müşterek lafız sözlükleri içinde bu hacimde bir sözlük tespit edilememiştir. *el-Münecced fi'l-luğa*'nın söz varlığına en yakın sözlük, Yahyâ el-Yezîdî'nin (ö. 225/840) *Mâ'ttefeķa lafzuhû va'ḥtelefe ma'nâhû* isimli sözlüğüdür. *el-Münecced fi'l-luğa*'nın muhakkiklerinin günümüze ulaşmadığını düşündükleri bu eser,¹²⁴ 1987 yılında 'Abdurrahmân b. Süleymân el-'Useymîn tarafından tahkik edilip yayımlanmıştır. *el-Münecced*'e göre daha erken sayılabilecek bir dönemde telif edilmiş olan bu sözlük yaklaşık 717 maddeden oluşmaktadır.¹²⁵

4. Maddelerin Seçimi ve İşlenmesi

Sözlük, Arap dilinde müşterek lafızlar olarak adlandırılan, anlamları farklı lafızları aynı sözcükleri bir araya toplamıştır. Ancak Kürâ' sözlükteki maddeleri neye göre belirlediği ve seçtiği konusunda herhangi bir bilgi vermemiştir. Maddelerin farklı başlıklar altında toplandığı göz önüne alındığında, müellifin ilk beş bölümde belli anlam alanlarına ait sözcükleri bir araya getirdiği görülmektedir. Son bölüm olan altıncı bölümde ise böyle bir örüntü mevcut değildir.

Kürâ', her bölümdeki maddeleri tek tek ele almış, hemen hemen bütün maddelere Arap şiiri, âyet, hadis ve mesellerle istişhâdda bulunmuş, ancak ilk beş bölümün pek çok yerinde kelimenin en çok bilinen anlamını açıklamamıştır.¹²⁶ Örneğin müellif, canlı türlerini ele aldığı ikinci bölümde البقرة (el-baķara),¹²⁷ الفيل (el-ffil),¹²⁸ الكلب

¹²¹ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 107.

¹²² Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 102.

¹²³ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 18.

¹²⁴ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 18.

¹²⁵ İbrahim b. Ebî Muḥammed Yahyâ el-Yezîdî, *Mâ'ttefeķa lafzuhû va'ḥtelefe ma'nâhû*, Thk. 'Abdurrahmân b. Süleymân el-'Useymîn (Mekke: y.y., 1987), 303-315; Kurt, "Vücûh ve Nezâir Literatürünün Doğuşu," 210.

¹²⁶ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 20.

¹²⁷ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 76.

¹²⁸ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 62.

(el-kelb),¹²⁹ الجرو (el-cirv)¹³⁰ kelimelerinin “inek, fil, köpek, enik” şeklindeki hayvan isimleri olan anlamlarını açıklamamış, daha ziyâde bu sözcüklerin anlam çeperinde bulunan diğer anlamlarından bahsetmiştir. Bunun nedeni, kelimenin akla gelen ilk anlamının ana anlam olduğunu ve okuyucunun bunu kolayca tahmin edeceğini düşünmesi olabilir.¹³¹ Sözcüğün ana anlamını verdiği yerlerde ve altıncı bölümde ise Kürâ‘, maddeleri açıklamaya ana anlamlarından başlamıştır. Altıncı bölüm hariç, müellifin sözlüğü bölümlendirirken sözcüklerin temel anlamlarını esas alması, kelimenin anlamının tahmin edilmesini kolaylaştırırsa da tüm maddelerin ana anlamlarının verilmemesi sonradan Araplaşmış bir coğrafyada yaşayan ve Arap olmayan toplumların sözlükten faydalanmasını zorlaştıracak bir problem olarak kabul edilebilir.

5. Maddelerin Dizimi ve Düzeni

el-Münecced fi'l-luğa'nın bölümlendirme ve dizim özellikleri incelendiğinde, eserin iki ayrı sözlük türünün özelliklerini bir arada taşıdığı görülmektedir. Hayvan isimleri, savaş aletleri ve organ isimleri gibi farklı anlam alanlarındaki sözcüklerin bir araya getirildiği ilk beş bölüm, monografik sözlükler kategorisinde değerlendirilebilir. Sözlüğün altıncı bölümü olan “*yeryüzü ve onun üzerindeki*” başlıklı bölümde ise herhangi bir anlam alanına özgü olmayan, genel nitelikli sözcükler toplanmıştır. Bu bölümde, ilk beş bölümden farklı olarak, *et-tertübü'n-nuḫî* adı verilen, aslî ve zâid harf ayrımının yapılmadığı telaffuza dayalı alfabetik sistem kullanılmıştır. Yirmi sekiz alt bölümden oluşan bu altıncı bölüm, eserin en kapsamlı kısmını oluşturmakta ve sözlüğün söz varlığının büyük bölümünü içermektedir. İlk beş bölümdeki sözcükler ise belirli bir düzen gözetilmeksizin gelişigüzel bir sıralama ile yer almaktadır. Ancak birinci bölüm olan “*baştan ayağa vücut ve organlar hakkında*” isimli bölümde, sözcüklerin sıralanması gerçekten de baştan ayağa şeklinde gözlemsel bir sıralamaya tâbî tutulmuştur.¹³²

Sözlüğün diğer bölümlerinin aksine alfabetik sistemle telif edilen altıncı bölümde, ilk beş bölümün anlam alanına ait olan gök cisimleri, hayvan isimleri ve organ isimleri gibi sözcükler mevcuttur. Yine, “*yeryüzü ve onun üzerindeki*” şeklindeki bir isme sahip olmasına rağmen altıncı bölüm, tüm anlam alanlarından pek çok soyut ve somut sözcük içermektedir. Eserin bu özellikleri, sözcükleri anlam alanına göre ayırmanın yol açtığı bazı zorluklar nedeniyle Kürâ‘’ın sözlüğün sistemini başta planladığı şekilde devam ettiremediğini düşündürmektedir.

6. *el-Münecced fi'l-luğa*'da Anlamın Açıklanması

¹²⁹ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 64.

¹³⁰ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 65.

¹³¹ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 22; Rîm Ferhân el-Mu‘ayyâ, “Menhecü Ebi'l-Hasen el-Hünâî ‘Kürâ‘unneml’ fi kitâbihî el-Münecced fi'l-luğa”, *Mecelletü'l-menâra li'l-buḫşî ve'd-dirâsât* 18, no. 4 (2011): 266.

¹³² Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 22.

Müellifin maddeleri açıklamada kullandığı çeşitli yöntemler tespit edilmiştir. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

a. Tanımlama

Bir sözcüğün veya bir terimin içeriğinin açıklanması anlamına gelen tanımlama¹³³, müellifin en sık kullandığı yöntemlerden biridir. Kürâ', bu yöntemle sözcüğün özelliklerinden bahsetmiş ve onu insanın zihninde canlandırabileceği şekilde tarif ederek açıklamıştır. Örneğin altıncı bölümde البُلْح (el-bulaḥ) kelimesini “kartaldan daha büyük, grimsi renkte, çoğulu بِلْحَان (bilḥân) olan büyük bir kuş” şeklinde tanımlamış, bu kelimeye karşılık gelen varlığı büyüklük ve renk açısından nitelemiştir.¹³⁴ Yine birinci bölümde olan ve الأعقاب (el-a'qâb) maddesi “duvarı sağlamlaştırmak için tuğlaların arasına yerleştirilen çömlek” şeklinde tarif edilmiştir.¹³⁵

b. Bağlam ile açıklama

Kürâ'ın kullandığı yöntemlerden biri de sözcüğün anlamını sözcüğü cümle içinde kullanarak, bağlam içinde açıklamaktır. Örneğin Kürâ', ilk bölümde geçen لَقِيْتَهُ أَوْلَ عَيْنٍ العَيْن (el-'ayn) kelimesini cümle içinde eş dizimi ile kullanmış, anlamını “bir şeyle ya da biri ile ilk kez karşılaşmak” şeklinde açıklamıştır.¹³⁶ Yine, altıncı bölümde أَزْمَعَ (ezme'a) fiilinin anlamını açıklarken, أَزْمَعْتُ عَلَى الأَمْر (ezme'atü 'alâ 'amr) cümlesini örnek olarak vererek cümlenin anlamını “bu meselede karar verdim” şeklinde açıklamış, fiilin karar vermek anlamına geldiğini belirtmiştir.¹³⁷

c. Benzetme ile açıklama

Herhangi bir varlığı ona benzeyen başka bir varlıktan bahsederek açıklama da müellifin kullandığı bir diğer yöntemdir. Örneğin üçüncü bölümde, الوَطْوَاط (el-vaṭvâṭ) kelimesini, “konuşması kırlangıçların vızıltısına benzeyen kişi” olarak açıklamış,¹³⁸ aynı bölümde geçen السَّمَامَةُ (es-semâmâ) kelimesinin anlamını ise “bıldırcına benzeyen bir kuş” şeklinde ortaya koymuştur.¹³⁹

d. Eş anlam ile açıklama

Kürâ' bazı maddelerde, bir sözcüğün anlamını doğrudan eş anlamlısını vererek açıklamayı yeterli görmüştür. Örneğin müellif altıncı bölümde bulunan الزُّخْرُف (ez-zuḥruf) maddesini açıklamak için eş anlamlısı olan الذَّهَب (ez-zeheb) kelimesini

¹³³ Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 190.

¹³⁴ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 144.

¹³⁵ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 58.

¹³⁶ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 32.

¹³⁷ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 122.

¹³⁸ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 88.

¹³⁹ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 92.

vermiş¹⁴⁰, ikinci bölümdeki البَقَرَة (el-bakara) kelimesini de “aile bireyleri” anlamındaki العِيَال ile (el-‘iyâl) açıklamıştır. ¹⁴¹

e. Zıt anlam ile açıklama

Kürâ‘ın kullandığı bir diğer yöntem ise sözcüğün zıt anlamlısını vererek anlaşılmasını sağlamaktır. Örneğin altıncı bölümdeki البَرْد (el-berd) kelimesini, ضِدُّ الخَرِّ ifadesiyle açıklayarak, soğuk kavramını “sıcacığın zıddı” şeklinde tanımlamıştır.¹⁴² Bunun gibi, altıncı bölümdeki الأَبْيَض (el-abyaḍ) kelimesini de “siyahın zıddı” şeklinde الأسود (el-esved) kelimesi ile açıklamıştır. ¹⁴³

f. Delil getirerek açıklama

Fasih dil malzemesi ile istiḥâd, sözlükte müellifin en fazla kullandığı yöntemlerden biridir. Kürâ‘, şevâhid olarak Arap dili geleneğinde olduğu gibi Arap şiiri, âyet, hadis ve meseller kullanmıştır. Kullanılan şevâhidin büyük bölümü Arap şiiri olup, diğer şevâhidlerin sayısı sınırlıdır. Müellifin en çok kullandığı şevâhid sırasıyla şiir, âyetler, meseller ve hadisler şeklindedir.

Arap şiiri

Müellifin en fazla kullandığı şevâhid Arap şiiri olup bunların sayısı 709 dur. Eserin içerdiği madde sayısının yaklaşık 850 olduğu düşünüldüğünde, sözlükteki maddelerin büyük çoğunluğuna müellifin Arapça şiirlerle istiḥâd ettiği anlaşılmaktadır. Bu şiirlerin çoğu câhiliyye şiirlerinden, mu‘allakalardan ve muḥadram¹⁴⁴ şâirlerden alınmıştır. Kürâ‘ müteḳaddim¹⁴⁵ şâirlerin şiirleri ile de çok sayıda istiḥâdda bulunmuştur. Bu şâirlerden Zürrumme (ö. 117/735), kendisinden 36 beyit alınmasıyla dikkati çekmektedir.¹⁴⁶ Kürâ‘, şiirle istiḥâd için sınır kabul edilen tarihten sonra vefat eden¹⁴⁷ (h.150/767) Beşşâr b. Bürd (ö. 167/783-84) ¹⁴⁸ ve Bişr b. Mu‘temir (ö. 210/825)¹⁴⁹ gibi müvelled¹⁵⁰ sayılan şâirlerin şiirleri ile az sayıda da olsa istiḥâd yapmıştır. Bunun dışında Kürâ‘ bazı yerlerde anonim şâirlere ait şiirleri şâhid olarak kullanmış,¹⁵¹ bazen de çok bilinen şâirlerin ismini zikretmeden şiirleri ile istiḥâd yapmıştır. Örneğin bazı yerlerde, daha önce atıf yaptığı Zürrumme’nin ismini zikretmeksizin şiirlerinden alıntı yaptığı

¹⁴⁰ Kürâunneml, *el-Münecced fi’l-luğa*, 219.

¹⁴¹ Kürâunneml, *el-Münecced fi’l-luğa*, 76.

¹⁴² Kürâunneml, *el-Münecced fi’l-luğa*, 140.

¹⁴³ Kürâunneml, *el-Münecced fi’l-luğa*, 112.

¹⁴⁴ Mehmet Efendioğlu, “Muḥadramûn,” *DİA*, c. 30 (İstanbul: TDV, 2005), 393.

¹⁴⁵ Rahmi Er, “Müvelledün,” *DİA*, c. 32 (İstanbul: TDV, 2006), 227.

¹⁴⁶ Kürâunneml, *el-Münecced fi’l-luğa*, 280.

¹⁴⁷ İsmail Durmuş, “İstiḥâd,” *DİA*, c.32 (İstanbul: TDV, 2001), 396.

¹⁴⁸ Kürâunneml, *el-Münecced fi’l-luğa*, 345.

¹⁴⁹ Kürâunneml, *el-Münecced fi’l-luğa*, 94.

¹⁵⁰ Er, “Müvelledün,” 227.

¹⁵¹ Kürâunneml, *el-Münecced fi’l-luğa*, 33.

görülmektedir.¹⁵² Bu noktada Kürâ'ın şiirle istişhâdda belirli bir yöntem gözetmediği ve şiirlerin kime ait olduğunu belirtmeyi çok önemsemediği anlaşılmaktadır. Bunun olası nedenleri arasında, Kürâ'ın şiirleri şâirlerine atfetmeye yeterince vakit bulamaması, bazı şeyleri gözden kaçırmaması ya da söz konusu beyitlerin şâirlerini bilmemesi sayılabilir.¹⁵³ Bir başka neden ise, müellifin istişhâd malzemesinin okuyucuya anlamı aktarmasını yeterli görmesi ve şiirlerin kaynağını belirtmekten çok, işlevselliğe odaklanmasıdır.

Kürâ' sözlüğün maddelerine şiirle istişhâd yapmadan önce birkaç sözcük ile de olsa açıklama yapmış, ardından kelimenin anlamına şiirle işaret ederek açıklamasını güçlendirmiştir. Örneğin, أَطَاعَ (eṭâ'a) fiilinin bitki ve benzeri şeyler için kullanıldığında, büyüyüp yayılma anlamına geldiğini açıklamış, ardından el-Aḥṭal (ö. 92/710-11)'in şu beytini istişhâd için kullanmıştır:¹⁵⁴

مِنْ خُضْبِ نَوْرٍ خُرَامِيٍّ قَدْ أَطَاعَ لَهُ أَصَابَ بِالْقَفْرِ مِنْ وَسْمِيَّهِ خَضَلًا¹⁵⁵

“Lavanta çiçeği kokusundan büyüyüp yayıldı,

Çölde bahar yağmuruyla nemlenerek yeşerdi.”

Kürâ', gerekli gördüğü yerlerde şâhid olarak kullandığı beyitlerde geçen bazı ifadeleri ayrıca açıklamıştır. Örneğin, الهام (el-hâm) kelimesinin “insan topluluğu” şeklindeki anlamına, Câhiliye şâirlerinden Cüreybe b. Eşyem el-Fak'asî'nin şu beyti ile istişhâd yapmıştır:¹⁵⁶

وَلَقَلَّ لِي مِمَّا جَمَعْتُ مَطِيَّةً فِي الْهَامِ أُرْكَبُهَا إِذَا مَا رُكِبُوا¹⁵⁷

“Hiç olmazsa biriktirdiklerim arasında bir binek vardır,

Mahşerde “binin!” denildiğinde benim de bineceğim.”

Müellif, beyitte bahsedilen binekten kastın *beliyye*¹⁵⁸ olduğunu belirtmiş, câhiliye dönemi inançlarından birinin adı olan bu kavramı “ölen sahibinin kabrine bağlanan ve mahşer günü sahibinin bineceğine inanılan deve” şeklinde açıklamıştır.¹⁵⁹

¹⁵² Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 51.

¹⁵³ el-Mu'ayyıt, “Menhecü Ebi'l-Hasen el-Hünâî 'Kürâ'unneml,” 276.

¹⁵⁴ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 126.

¹⁵⁵ Ebû Mâlik Ğıyâş b. Ğavş el-Aḥṭal, *Dîvânü'l-Aḥṭal*, ed. Mehdî Muḥammed Nâsırüddîn (Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1994), 262.

¹⁵⁶ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 30.

¹⁵⁷ ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 2:118-119.

¹⁵⁸ Abdülkerim Özaydn, “Beliyye,” *DİA*, c.5 (İstanbul: TDV, 1992), 419

¹⁵⁹ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 31.

Âyet

Müellif, Arap şiirinden sonra en fazla Kur'ân âyetleri ile istişhâd etmiş olup bunların sayısı 32'dir.¹⁶⁰ Kürâ', âyetle istişhâd yaparken çoğu yerde âyetin tamamını almamış, "قال الله تعالى"¹⁶¹, "في القرآن"¹⁶² gibi ifadeler kullanarak sadece âyetin ilgili kısmını aktarmıştır. Örneğin الجَانُّ (el-cânn) maddesinin canlılık anlamına delil olarak gösterdiği Neml Sûresi 10. âyetini¹⁶³ {تَهْتَرُ كَأَنَّهُ جَانٌّ} "...yılan gibi hareket eder." şeklinde kısmen zikretmiş, bağlamı bozulmayacak şekilde kullanmıştır.¹⁶⁴

Mesel

Arap dilinde kalıplaşmış ve halk arasında kullanılagelmiş ifadelerle mesel denilmektedir. Sözlükte مَثَلٌ benzerlik anlamına gelen مَثَلٌ kökünden türemiş olup "benzeyen" anlamına gelir.¹⁶⁵ Müellif sözlükte yaklaşık on yedi yerde Arap meselleri ile istişhâd yapmıştır.¹⁶⁶ Kürâ', meseller aracılığı ile açıklama yaparken cümleye "denilir ki" şeklinde başlamış, sözcüğü içeren meseli yazmış ardından kısa bir açıklama yapmıştır. Örneğin أُعْذِرُ (a'zera) fiilini doğrudan أُعْذِرُ مَنْ أُنْذِرُ "uyaran kişi mazur görülür; o uyarı görevini yapmıştır" anlamındaki mesel ile açıklamış, fiilin bu bağlamda nasıl kullanıldığını göstermiştir.¹⁶⁷

Hadis

Kürâ' sözlükte şevâhid olarak yaklaşık on dört hadis kullanmıştır.¹⁶⁸ İstişhâd amaçlı kullandığı malzemenin sayıca en az olanı hadislerdir. Müellif genel olarak kısa hadisleri tercih etmiş, hadisleri kelimenin anlamı anlaşılacak şekilde kısmen alıntılanmış, hadislerin senedine yer vermemiştir. Örneğin «لَيْسَ فِي الْجُبْهَةِ صَدَقَةٌ» (atta zekât yoktur) şeklindeki hadisin bir bölümünü الْجُبْهَةُ (el-cebhe) kelimesinin "at" anlamına şâhid olarak kullanmış, hadisin geri kalanını zikretmemiştir.¹⁶⁹ Ebû 'Ubeyd el-Ğâşım b. Sellâm'dan aktarılan hadisin metni «لَيْسَ فِي الْجُبْهَةِ وَلَا فِي الْكُسْعَةِ وَلَا فِي النُّحَّةِ صَدَقَةٌ» şeklindedir.¹⁷⁰

¹⁶⁰ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 385.

¹⁶¹ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 235.

¹⁶² Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 154.

¹⁶³ en-Neml Suresi, 27/10

¹⁶⁴ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 160.

¹⁶⁵ İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luğa*, 1:432.

¹⁶⁶ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 388.

¹⁶⁷ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 127.

¹⁶⁸ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 387.

¹⁶⁹ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 31.

¹⁷⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. 'Ali el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed 'Abdülkâdir 'Atâ (Beyrût: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2003), 4:199.

Bazı kaynaklarda *el-Münecced fi'l-luğa*'nın hadisle istişhâd yapan en eski sözlük olduğu şeklinde bir bilgiye rastlanmıştır.¹⁷¹ Ancak bu bilginin doğru olmadığı görülmektedir. Zirâ lûgat âlimleri hadisleri ilk dönemlerden itibaren istişhâd malzemesi olarak kullanmışlardır. Hadislerin istişhâd amaçlı kullanılıp kullanılmayacağı sözlük alanından ziyade daha çok nahiv alanının tartışma konusu olmuştur.¹⁷² Nitekim sistematik sözlüklerin ilki sayılan Hâlıl b. Aḥmed el-Ferâhîdî'nin *Kitâbu'l-'ayn*'ında, çok sayıda hadisle doğrudan istişhâd yaptığı görülmektedir.¹⁷³

g. Kelime kökenini tahlil ederek açıklama

Müellif bazı yerlerde kelimenin türediği kök ve o kökten gelen başka kelimeleri ve bunlar arasındaki anlam ilişkilerini açıklamıştır. Örneğin “kaşımak” anlamına gelen الجَحَش (el-caḥş) kelimesinin جَحَش fiilinin mastarı olduğunu; مَجْحُوش (meçhûş) kelimesinin ise ism-i mef'ûl olarak “çizik ya da tahriş benzeri bir nedenle kaşınan kişi” anlamına geldiğini belirtmiştir.¹⁷⁴

h. Eş dizimsel ifade ile açıklama

Arap dilinde *muşâḥabe*¹⁷⁵ terimi ile ifade edilen eş dizimlilik olgusu, iki veya daha fazla lafzın birlikte kullanımının süreklilik arz etmesi olarak tanımlanabilir.¹⁷⁶ Eş dizimsel yapı içindeki sözcüklerden biri gerçek anlamını korurken diğeri farklı bir anlam kazanır. Bu nedenle sözlüklerde bu tür kalıpların belirtilmesi önemlidir.¹⁷⁷ Bir kavram olarak ismi konmamış olsa da eş dizimlilik, ilk dönemlerden beri Arap dilcilerinin farkında olduğu bir olgudur.¹⁷⁸ Kürâ' da bu durumu göz önünde bulundurarak sözcüğün kullanıldığı eş dizimsel yapılar aracılığıyla kazandığı yeni anlamı ortaya koymuştur. Örneğin altıncı bölümde yer alan ve “parıldamak” anlamına gelen بَصَّ (başsa) fiilinin الْفَرْخُ بَصَّ فِي الْفَرْخِ şeklinde kullanıldığında “civciv cıvıladı” anlamına geldiğini belirtmiş, bu kelimenin cıvıldamak anlamında da kullanıldığını açıklamıştır.¹⁷⁹ Kürâ' bazen herhangi bir açıklama yapmadan sözcüğün eş dizimini vermekle yetinmiş, kelimenin karşılık geldiği anlamın bu

¹⁷¹ Durmuş, “Kürâunneml,” 561.

¹⁷² Abdülhamîd Şelkânî, *Meşâdirü'l-luğa* (Trablus: el-Münşe'etü'l-âmmeti li'n-neşri ve't-tevzî'i ve'l-î'lân, 1982), 15; Aḥmed Kâmeş, “el-Ḥadîşü'n-Nebeviyyü şâhidin luğaviyyen fi'l-mu'cemâti'l-kaḍîmeti mine'l-'Ayn ile'l-Lisân,” *Mecelletü Câmî'ati'l-Emîr Abdulkâdir li'l-'ulûmi'l-İslâmiyyeti* 32, no.1 (2018): 187.

¹⁷³ Hâlıl b. Aḥmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 1:122, 1:237, 2:318, 3:379, 4:132, 6:170, 8:385.; Nilüfer Kalkan Yorulmaz, *Hicri İlk Üç Asır Arap Dili ve Belagati Kaynaklarında Rivâyet Sistemi* (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2017), 252.

¹⁷⁴ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 66.

¹⁷⁵ Muḥammed Aḥmed Ebu'l-Ferec, *el-Me'acimü'l-luğaviyyetü fi'dav'i dirâsâti 'ilmi'l-luğati'l-ḥadîş* (Beyrût: en-Nahḍa'l-'Arabiyye, 1977), 110.

¹⁷⁶ Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 94-95.

¹⁷⁷ R.R.K. Hartmann - Gregory James, *Dictionary of Lexicography* (New York: Routledge, 2002), 23.

¹⁷⁸ Zeyneb 'Abdurrahman İbdâh ve Yahyâ 'Abâbine, “el-Muşâḥabetü'l-lafziyyeti fi kitâbi 'müteḥayyerü'l-elfâz' li İbn Fâris”, *Mecelletü'l-Câmî'ati'l-İslâmiyyeti li'd-dirâsâti'l-İnsâniyye* 28, no.3 (2020): 219.

¹⁷⁹ Kürâunneml, *el-Münecced fi'l-luğa*, 140.

şekilde anlaşılacağını düşünmüştür. Örneğin, ilk bölümde, عَيْن (‘ayn) maddesinin anlamlarını açıklarken عَيْنُ الشَّمْسِ (‘aynu’ş-şems) eş dizimini vermiş, bu yapının ne anlama geldiğini ise açıklamaya gerek görmemiştir.¹⁸⁰ Kürâ‘’ın çağdaşı olan İbn Düreyd, عَيْنُ الشَّمْسِ ifadesini, “güneşin gözle görünmeyen ışıkları”¹⁸¹ şeklinde açıklamıştır. Hâlıl b. Aħmed’e göre ise bu ifade “güneşin yakıcı sıcaklığı” anlamına gelmektedir.¹⁸²

7. *el-Münecced fi’l-luġa*’nın Arap Sözlükçülüğüne Etkisi

Hicrî üçüncü asırda telif edildiği için klasik sözlükler arasında sayılan *el-Münecced fi’l-luġa* kendi türünde ve döneminde yazılmış sözlüklerin en kapsamlılarından biri olarak kabul edilmektedir. Kürâ‘ müşterek lafız olarak ele alıp açıkladığı maddeler dışında, kullandığı istişhâd malzemesinin içinde geçen pek çok sözcüğü de ayrıca açıklamıştır. Bu sözcükler de göz önüne alındığında, sözlüğün madde sayısının tespit edilenin de üzerinde olduğu anlaşılmaktadır. Buna ek olarak, müellifin sözlükte hayvanlar, gök cisimleri, kuşlar gibi farklı anlam alanlarından pek çok sözcüğü bir araya getirerek açıklamış olması onun geniş bir genel kültüre sahip olduğu anlamına gelmektedir.¹⁸³

el-Münecced fi’l-luġa ve Yahyâ el-Yezîdî’nin benzer hacimdeki *Mâ’ttefeķa lafzuhû va’ħtelefe ma’nâhû* isimli müşterek lafız sözlüğü karşılaştırıldığında, Yezîdî’nin sözlüğünün daha eski olduğu; ancak görece daha dar kapsamlı olduğu görülmektedir. Ayrıca, Yezîdî’nin sözlüğü telif ederken herhangi bir sistematik dizim veya tasnif kullanmadığı anlaşılmaktadır. Bu da, bu hacimdeki bir sözlükten faydalanmayı zorlaştıran bir durumdur. *el-Münecced fi’l-luġa* ise özgün bir sisteme ve alfabetik dizime sahip olması yönüyle bu sözlükten ayrılmaktadır.

İki sözlük arasındaki bir başka fark ise söz varlığıdır. Yezîdî’nin sözlüğünün muhakkiki ‘Abdurrahmân b. Süleymân el ‘Useymîn, tahkikli metne yazdığı mukaddimede bu sözlüğün *el-Münecced fi’l-luġa*’ya göre daha eski ve daha kapsamlı olduğuna dair şüphe olmadığını belirtmiştir.¹⁸⁴ Ancak *Mâ’ttefeķa lafzuhû va’ħtelefe ma’nâhû*’nun madde sayısı 717 civarındadır. *el-Münecced fi’l-luġa* ise 830 madde içermektedir. Dolayısıyla el ‘Useymîn’in verdiği bu bilginin doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak, hicrî 224 yılında vefat eden Yahyâ el-Yezîdî’nin sözlüğünün, *el-Münecced fi’l-luġa*’ya göre çok daha eski bir sözlük olduğu açıktır.

Sözlükle ilgili dikkat çeken başka bir husus, müellif Kürâunneml’in kendinden sonra gelen sözlükçüler üzerindeki etkisidir. İbn Sîde, İbn Manzûr, Murtazâ ez-Zebîdî gibi müellifler eserlerinde Kürâ‘’dan çok sayıda alıntı yapmıştır. İbn Sîde, *el-Muħkem ve’l-muħıtu’l-a’zam* isimli sözlüğünün mukaddimesinde Kürâ‘’ın

¹⁸⁰ Kürâunneml, *el-Münecced fi’l-luġa*, 33.

¹⁸¹ İbn Düreyd, *Cemheretü’l-luġa*, 2:955.

¹⁸² Hâlıl b. Aħmed, *Kitâbu’l-‘ayn*, 2:254.

¹⁸³ Bilâl ‘Amîrûş, “el-Münecced fi’l-luġa li Kürâunneml, Dirâsetün fi’ş-şevâhîdi ve’l-müsteviyâti’l-luġavîyye”, *Mecelletü (Luġa-Kelâm)* 7, no.3 (2021): 312.

¹⁸⁴ el-Yezîdî, *Mâ’ttefeķa lafzuhû va’ħtelefe ma’nâhû*, 1.

kitaplarını kaynak olarak kullandığını belirtmiş,¹⁸⁵ yaklaşık 900 yerde Kürâ' 'a atıf yapmıştır. Sözlüğün pek çok yerinde "قول كراع", "عند كراع", "قال كراع", "عن كراع" şeklindeki alıntılar dikkat çekmektedir.¹⁸⁶ *Lisânü'l-'Arab*'ın müellifi İbn Manzûr da Kürâ' 'dan en çok alıntı yapan müelliflerdendir. Yine onun sözlüğünde de İbn Sîde'nin ifadelerine benzer şekilde çok sayıda alıntı bulunmaktadır.¹⁸⁷ Günümüze ulaşan en hacimli sözlüklerden bir olan *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*'un müellifi Murtażâ ez-Zebîdî de Kürâ' 'dan 1000 civarı alıntı yapmıştır.¹⁸⁸

el-Münecced fi'l-luğa'yı özel kılan bir diğer özellik de altıncı bölümünün *et-tertibü'n-nuṭṭki* olarak bilinen alfabetik sistem kullanılarak düzenlenmiş olmasıdır. Bu sistem, modern dönemde Lübnân merkezli sözlüklerde¹⁸⁹ ortaya çıkmış ve Batı Avrupa'dan alınmış gibi görünse de,¹⁹⁰ aslında Arap sözlükçülüğünün erken dönemlerinden itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Sözlüklerde maddelerin bu şekilde dizilmesinin temel nedeni, Arap dilinin bükümlü yapısından dolayı kelimelerin aslı ve zâid harflerini ayırmanın zorluğudur.¹⁹¹ Ancak; zâid harflerin ayrılmadığı bu sistemle, Arap dilinin geniş söz varlığını içeren kapsamlı sözlükler yazmak da oldukça güçtür. Nitekim erken dönemlerde bu sistemi kullanan sözlükler incelendiğinde, genellikle belirli bir konudaki söz varlığını derleyen, küçük hacimli eserler oldukları görülmektedir.¹⁹² Anlaşılan o ki, Kürâunneml de bu gerekçelerle bir müşterek lafız sözlüğü olan *el-Münecced fi'l-luğa*'nın altıncı bölümünde bu sistemi uygulamıştır. Sözlüğün erken bir dönemde telif edildiği ve bu sistemin sonraki dönemlerde yaygınlaştığı dikkate alındığında, Kürâ' 'ın söz konusu sistemi ilk kullanan lugat âlimlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹³ Dolayısıyla, sözlükçülükteki yenilikçi yaklaşımı nedeniyle Kürâunneml'in kendisinden sonra gelen dilcilere ve Arap sözlükçülüğüne ilham kaynağı olduğu söylenebilir. Eserlerinin diğer sözlük müellifleri tarafından temel kaynak olarak kullanılması da Kürâunneml'in Arap sözlükçülüğünde kurucu ve öncü bir anlam otoritesi olduğunu göstermektedir.

¹⁸⁵ İbn Sîde, *el-Muḥkem ve'l-muḥîtu'l-a'zam*, 1:47.

¹⁸⁶ İbn Sîde, *el-Muḥkem ve'l-muḥîtu'l-a'zam*, 1:128, 1:131, 2:262, 1:336.

¹⁸⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 1:630, 1:307, 8:25, 12:103.

¹⁸⁸ Muḥammed Murtażâ ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Komisyon, (Kuveyt: Vizâratu'l-A'lam Matba'atu Hükümeti'l-Kuveyt, 2001), 5:432, 8:495, 20:368, 23:177...

¹⁸⁹ Fuâd Efrâm el-Bustânî, *el-Müncidü'l-ebcedî*, (Beyrût: Dâru'l-maşriq, 1986); Cübrân Mes'ud, *er-Râ'id*, (Beyrût: Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, 1992).

¹⁹⁰ 'Abdullâh Dervîş, *Me'âcimü'l-'Arabiyyeti me'a i'tinâ'in ḥâşşin bi-mu'cem "el-'Ayn" li-Ḥalîl b. Aḥmed*, (b.y.: Mektebetü's-şebâb, t.y.); Hâmîd el-'Avâdî, "et-Tertîbi'n-nuṭṭki li'l-me'âcimi'l-'Arabiyyeti ta'rîfî ve naḥḍu," *Mecelletü külliyyeti'l-edeb ve 'ulümü'l-insâniyye, Cami'atü Şan'â* 32, no.2 (2009): 57.

¹⁹¹ Gündüzöz, "Arap Sözlükbilimi ve Sözlük Çalışmaları," 61.

¹⁹² İbn Vellâd Ebû'l-'Abbâs Aḥmed b. Muḥammed et-Temîmî, *el-Maḥşûr ve'l-Memḍûd*, thk. Paul Brönle (Leiden: Brill, 1900); Ebû Hilâl el-Ḥasen b. 'Abdullâh el-'Askerî, *et-Telḥîşu fi ma'rifeti esmâi'l-eşyâ'*, thk. 'İzzet Hasan, (Dimaşk: Dâru Talâs, 1996).

¹⁹³ el-Cenâbî, *ed-Dirâsâtü'l-luğaviyye ve'n-naḥviyye fi Mışr*, 246; el-'Avâdî, "et-Tertîbi'n-nuṭṭki li'l-me'âcimi'l-'Arabiyyeti ta'rîfî ve naḥḍu", 60.

SONUÇ

el-Münecced fi'l-luğa, hicrî üçüncü yüzyılın sonunda telif edilmiş, klasik döneme ait bir müşterek lafız sözlüğüdür. Sözlüğün Kürâunneml'e nispeti konusunda herhangi bir şüphe yoktur. Eser, Arap dilindeki müşterek lafızları ele alan bir sözlük olmasının yanı sıra, monografik sözlükler kategorisinde de sayılabilir. Altı bölümden oluşan eserin ilk beş bölümü monografik sözlükler kategorisinde; altıncı bölümü ise telaffuza dayalı alfabetik sistemle yazılmış sözlükler kategorisindedir. Ancak sözlüğün altıncı bölümünde, ilk beş bölümden birinde olması gereken çok sayıda sözcük bulunmaktadır. Altıncı bölümde, ilk beş bölümün anlam alanlarından birine dahil olan gök cisimleri, hayvan isimleri ve organ isimleri gibi sözcüklerin varlığı, bu tasnifin bazı zorluklara yol açmış olabileceği ve bu nedenle Kürâ'ın sözlüğün sistemini başta planladığı şekilde devam ettiremediği izlenimini vermektedir. Bu durum, eserin düzeni açısından kullanım zorluğuna sebep olmakta; okuyucunun bazı kelimelerin hangi bölümde yer aldığını tahmin etmesini zorlaştırmaktadır. Bu yapısal probleme, Kürâunneml'in yaşadığı dönemin kısıtlılıklarının ve sözlük telifi için gereken dil malzemesini seçip bir araya getirmedeki zorlukların yol açmış olabileceği düşünülmektedir.

Müellifin *el-Münecced fi'l-luğa*'da lafızların anlamını açıklamak için çeşitli yöntemler kullandığı tespit edilmiştir. Kürâunneml, bazı kelimeleri ayrıntılı olarak açıklamış; pek çok maddeye şahid kullanmış ve sözcükleri bağlam içerisinde açıklayarak anlamın tam ve doğru şekilde anlaşılmasını sağlamayı hedeflemiştir. Bu doğrultuda, bazı sözcüklerin açıklamalarını uzun tutmuşken bazılarını daha kısa tutmuştur. Buradaki tercih kriterinin, sözcüğün anlamının o toplumdaki bilinirlik derecesi olduğu söylenebilir. Ancak, bazı maddelerde anlam, ilgili kelimenin eş anlamlısı olan tek bir sözcükle açıklanmış ve bu durum bir tür totolojiye neden olmuştur. Kürâ', bazen de hiçbir açıklama yapmadan sadece sözcüğü kayıt altına almıştır. Bu noktada, Kürâ'ın sözlükçülük çalışmasının yanı sıra dizinleme çalışması yaptığı da düşünülebilir. Müellif ayrıca, sözlükte ele aldığı müşterek lafızları açıklamakla yetinmemiş, kullandığı şevâhidin içinde geçen ve anlaşılmadığını düşündüğü bazı kavram ve kelimeleri de ayrıca açıklamıştır. Bu durum, sözlüğün söz varlığının yalnızca müşterek lafızlarla sınırlı olmadığını ortaya koymaktadır.

Sözlük, çok çeşitli istişhâd malzemesi içermesi açısından da dikkati çekmektedir. En fazla Arap şiiri ile istişhâd yapılmış, bunu Kur'ân âyetleri, meseller ve hadisler izlemiştir. Kürâ', hicrî 150 yılından sonraki dönemde yaşayan şâirlerin şiirleri ile de istişhâd etmiştir. Bu malzemenin istişhâd amaçlı kullanımı tartışmalıdır; ancak Kürâ' bu konudaki genel kurallara fazla bağlı kalmamıştır.

el-Münecced fi'l-luğa, müşterek lafızlar hakkında yazılmış en kapsamlı eski sözlüklerden biri olarak kabul edilmektedir. Kendinden sonra gelen müellifler, Kürâunneml'i bir otorite olarak görüp ondan çok sayıda alıntı yapmıştır. Bunun yanında müellif, hicrî dördüncü yüzyıldan sonra yaygınlaşmış olan telaffuza dayalı alfabetik sistemi ilk kullananlardan biridir. Tüm bunlar, Kürâ'ın öncü sözlük müelliflerinden biri olduğunu ortaya koymaktadır. Buna karşın, Kürâunneml ve

eserleri hakkında Türkçe literatürde bir çalışma olmadığı ve müellifin eserlerini kaynak gösteren bazı çalışmalarda da hatalı bilgiler bulunduğu görülmektedir. Müellifin literatürde yeterince tanınmıyor olmasının, bu hataların muhtemel nedeni olduğu söylenebilir. Bu literatür boşluğunun giderilmesi için Kürâunneml'in eserleri, dil bilimsel ve sözlük bilimsel metodolojisi üzerine daha fazla çalışma yapılması gerekmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/Reference

- ‘Abdurrahman İbdâh, Zeyneb ve ‘Abâbine, Yahyâ. “el-Muşâhabetü’l-lafziyyeti fi kitâbi ‘mütehayyerü’l-elfâz” li İbn Fâris”. *Mecelletü’l-Câmi’ati’l-İslâmiyyeti li’ d-dirâsâti’l-insâniyye* 28, no.3 (2020): 216-241.
- ‘Adevî, Gaylân b. ‘Ukbe el-. *Dîvânu Zü’rrumme*. Neşir. ‘Abdü’l-Kudûs Ebû Şâlih. Beyrût: Müessesetü’l-îmân, 1982.
- Ahçal, Ebû Mâlik Ğiyâs b. Ğavş el-. *Dîvânü’l-Ahçal*. Editör. Mehdi Muhammed Nâsirüddîn. Beyrût: Dâru’l-kütübî’l-‘ilmiyye, 1994.
- Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*. 3 Cilt. Ankara: TDK Yayınları, 1982.
- ‘Amîrûş, Bilâl, “el-Münecced fi’l-luğa li Kürâunneml, Dirâsetün fi’ş-şevâhidi ve’l-müsteviyâti’l-luğaviyye,” *Mecelletü (Luğa-Kelâm)* 7, no.3 (2021): 304-316.
- Aşma’î, Ebû Sa’îd ‘Abdülmelik b. Kureyb el-. *Kitâbu’l-ibil*. Tahkik. Hâtîm Şâlih ed-Đamin. Dimaşk: y.y., 2003.
- Aşma’î, Ebû Sa’îd ‘Abdülmelik b. Kureyb el-. *Dîvânü Accâc*. Neşir. ‘İzzet Hasan. Beyrût: Dâru’ş-şarki’l-‘Arabî, 1995.
- ‘Aţâr, Ahmed ‘Abdulğafûr. *Muqaddimetü’s-Sıhağ*. Kâhire: Dâru’l-‘ilm li’l-melâyîn, 1956.
- ‘Avâdi, Hâmid el-. “et-Tertîbi’n-nuţki li’l-me’âcimi’l-‘Arabiyyeti ta’rifü ve naqdu”. *Mecelletü külliyyeti’l-edeb ve ‘ulûmu’l-insâniyye, Şan’â’* 32, no.2 (2009): 51-92.
- Bağdâdi, ‘İsmail Paşa el-. *Hediyyetu’l-‘ârifin: Esmâu’l-müellifîn ve âşâru’l-muşannifîn*. 2 Cilt. İstanbul: Müessesetü’t-târîhi’l-‘Arabî, 1951.
- Beyhağı, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. ‘Alî el-. *es-Sünenü’l-Kübrâ*. Tahkik. Muhammed ‘Abdülkâdir ‘Aţâ. Beyrût: Dâru’l-kütübî’l-‘ilmiyye, 2003.
- Bustânî, Fuâd Efrâm el-. *el-Müncidü’l-ebcedî*. Beyrût: Dâru’l-maşriğ, 1986.
- Câhız, Ebû ‘Osman ‘Amr b. Baħr. *Kitâbu’l-hayevân*. Kâhire: Mektebetü ve maţba’atu Muştafâ el-Babî el-Ĥalebî ve evlâdîhi, 1965.
- Cenâbî, Ahmed Nuşayyif el-. *ed-Dirâsâti’l-luğaviyye ve’n-naħviyye fi Mışr*. Kâhire: Mektebetü dâri’t-türâş, 1977.
- Cürcânî, Ebu’l-Hasen ‘Alî b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-. *Mu’cemu’t-Ta’rifât*. Tahkik. Muhammed b. Şiddîk el-Minşâvî. Kâhire: Dâru’l-fağile, 2004.

Çağbayır, Yaşar. *Ötüken Türkçe Sözlük*. 5 Cilt. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.

Dervîş, 'Abdullâh. Me'âcimü'l-'Arabiyyeti me'a i'tinâ'in hâşşin bi-mu'cem "el-'Ayn" li-Ḥalîl b. Aḥmed. b.y.: Mektebetü'ş-şebâb, t.y.

Demirayak, Kenan. *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*. İstanbul: Cantaş Yayınları, 2016.

Dîvânu' Tufeyl el-Ġanevî Şerhu'l-Aşma'î. Thk. Fellahoglı Hassan. Beyrût: Dâru şâdir, 1997.

Dîvânu'l-Nemir bin Tevleb el-'Uklî. Thk. Muhammed Nebil Tarîfî. Beyrût: Dâru şâdir, 2000.

Durmuş, İsmail. "İstîşad." *DİA*. 23:396-397. İstanbul: TDV, 2001.

Durmuş, İsmail. "Kürâunneml." *DİA*. 26:561-562. İstanbul: TDV, 2002.

Durmuş, İsmail. "Müşterek." *DİA*. 32:171-172. İstanbul: TDV, 2006.

Ebu'l-Ferec, Muhammed Aḥmed. el-Me'acimü'l-Lugaviyyeti fi dav'i dirâsâti 'ilmi'l-lugati'l-ḥadîş. Beyrût: en-Nahḍa'l-'Arabiyye, 1977.

Ebû Hilâl el-Hasen b. 'Abdullâh el-'Askerî, et-Telḥîşu fî ma'rifeti esmâi'l-esyâ'. Tahkik. 'İzzet Hasan. Dimaşk: Dâru Talâs, 1996.

Ebû Sekkîn, Muhammed. 'Abdülhamîd. *el-Mu'cemu'l-'Arabiyyeti: Medârisuhâ ve menâhicuhâ*. Kâhire: el-Fârûku'l-hadîseti li't-ṭibâ'ati ve'n-neşr, 1981.

Efendioğlu, Mehmet. "Muhadramûn." *DİA*. 30:395-396. İstanbul: TDV, 2005.

Emîn, Aḥmed. *Duḥa'l-İslâm*. 2 Cilt. Birleşik Krallık: Müessesetü Hindâvî, 2012.

Enşârî, Ebû Zeyd Sa'îd b. Evs el-. *Kitâbu'n-nevâdir fi'l-luġa*. Tahkik. Muhammed 'Abdülkâdir Aḥmed. Beyrût: Dâru'ş-şurûk, 1981.

Enşârî, Ebû Zeyd Sa'îd b. Evs el-. *Kitâbu'l-hemz*. Neşir. Luvis Şeyho el-Yesû'î. Beyrût: el-maṭba'atu'l-Katolikiyyeti li'l-âbâi'l-Yesû'îyyîn, 1910.

Er, Rahmî. "Müvelledûn." *DİA*. 32:227. İstanbul: TDV, 2006.

Erdem, Sargon. "Anka." *DİA*. 3:198-200. İstanbul: TDV, 1991.

Fayda, Mustafa. "Bedevi." *DİA*. 5:311-317. İstanbul: TDV, 1992.

Fîrûzâbâdî, Cemâlüddîn Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâmûsu'l-muḥîṭ*. 4 Cilt. Beyrût: el-Hey'etü'l-Mişriyyeti'l-'Âmme lil-kitâb, 1978.

Fîrûzâbâdî, Cemâlüddîn Muhammed b. Ya'kûb. *el-Bulġa fî terâcimi e'immeti'n-naḥv ve'l-luġa*. Dimaşk: Dâru Sa'deddîn li't-ṭibâ'ati ve'n-neşr ve't-tevzî', 2000.

Gündüzöz, Soner. "Arap Sözlükbilimi ve Sözlük Çalışmaları." *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri*. Editör. İsmail Güler. İstanbul: İSAM yayınları, 2014.

Güven, Şahin. "Dil, Anlam ve Çokanlamlılık." *Bilimname* 25, no.2 (2013): 69-100.

Güven, Şahin. Kur'an'ın Anlaşılması ve Yorumlanmasında Çokanlamlılık Sorunu, İstanbul: İfav Yayınları, 2017.

Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî. *Kitâbu'l-'ayn*. Tahkik. İbrâhîm es-Sâmîrrâî Mehdî el-Maḥzûmî. 8 Cilt. Beyrût: Dâr ve Mektebetü'l-hilâl, t.y.

Ḥamdânî, Ebû Firâs el-. *Dîvânu Ebî Firâs el-Ḥamdânî*. Tahkik. Sâmi ed-Dehhân. Beyrût: Mektebetü'd-Doḡtor Mervân el-'Atiyye, 1944.

Ḥamevî, Ebû 'Abdullâh Yâkût el-. *Mu'cemu'l-Udebâ İrşâdu'l-Erib 'ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*. Thk. İḥsân 'Abbâs. 7 Cilt. Beyrût: Dâru'l-ġarbi'l-İslâmî, 1993.

Hartmann, R.R.K. ve James, Gregory. *Dictionary of Lexicography*. New York: Routledge, 2002.

Hatiboğlu, İbrahim. "Mu'cem." *DİA*. 30:345-346. İstanbul: TDV, 2005.

Haywood, John A. *Arabic Lexicography: Its History, and Its Place in the General History of Lexicography*. Leiden: E.J. BRILL, 1960.

Hunâî, Su'ûd b. Süleymân b. Sâlim el-. "Kürâ'unneml 'Alî b.el-Hasen el-Hunâî: Hayâtuhû ve âşâruhû" *'Alâmu ve menâhicü fi şinâ'ti'l-mu'cemiyeti: Kürâ'unneml ve cühûduhü'l-luğavîyyeti nemûzecen*, Ed. Komisyon ('Ummân: Metâbi'u vizâratî'l-i'lâm, 2022): 76-97.

İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. *Cemheretü'l-luğa*. Tahkik. Remzî Münîr Ba'lebekkî. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, 1987.

İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Aḥmed. *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*. Tahkik. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. b.y.: Dâru'l-fikr, 1979.

İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-'Arab*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru şâdir, 1993.

İbn Sîde, Ebû el-Ḥasan 'Alî b. İsmail. *el-Muḥkem ve'l-muḥîtu'l-a'zam*. Tahkik. 'Abdülhamîd Hendâvî. 11 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, 2000.

İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk. *el-Fihrist*. Rızâ Teceddüd. Beyrût: Dâru'l-ma'rife, 1971.

İbn Vellâd, Ebû'l-'Abbâs Aḥmed b. Muhammed et-Temîmî. *el-Maḫşûr ve'l-Memdüd*. Tahkik. Paul Brönle. Leiden: Brill, 1900.

Kalkan Yorulmaz, Nilüfer. "Hicri İlk Üç Asır Arap Dili ve Belagati Kaynaklarında Rivâyet Sistemi." Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2017.

Kâmeş, Aḥmed. "el-Ḥadîşü'n-Nebeviyyü şâhiden luğavîyyen fi'l-mu'cemâti'l-kadîmeti mine'l-'Ayn ile'l-Lisân." *Mecelletü Câmi'ati'l-Emîr 'Abdulkâdir li'l-'ulûmi'l-İslâmiyyeti* 32 no.1 (2018): 185-208.

Kâtîb, İbn Tüsterî el. *el-Müzekker ve'l-Müenneş*. Tahkik. Aḥmed 'Abdülmecîd Herîdî. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1983.

Ḳıfî, Cemâlüddîn 'Alî b. Yûsuf el-. *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*. Neşir. Muhammed Ebû'l-Faḍl İbrâhîm. 4 Cilt. Kâhire: Dâru'l-fikri'l-'Arabî, 1986.

Kızıklı, Salih Zafer. "Bağdat Gramer Ekolüne Genel Bir Bakış." *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 13, no 3 (2013): 133-149.

Kurt, İsmail. "Vücûh ve Nezâir Literatürünün Doğuşu, Gelişimi ve Sistemleşmesi: Hicri İlk Dört Asır." *Bilimname* 49, no.49 (2023): 191-235. <https://doi.org/10.28949/bilimname.1225861>.

Kürâunneml, Ebu'l-Ḥasen 'Alî b. el-Ḥasen el-Hünâî. *el-Müntehab min ğarîb-i kelâmi'l-'Arab*. Tahkik. Muhammed b. Aḥmed el-'Ömerî. Mekke: Câmi'atü Ümmî'l-Ḳurâ, 1989.

Kürâunneml, Ebu'l-Ḥasen 'Alî b. el-Ḥasen el-Hünâî. *el-Mücerred fi ğarîbi kelâmi'l-'Arab ve luğatihâ*. Tahkik. Muhammed b. Aḥmed el-'Ömerî. Mekke: Mektebetü's-şakâfeti'd-dîniyye, 1992.

Kürâunneml, Ebu'l-Ḥasen 'Alî b. el-Ḥasen el-Hünâî. *el-Münecced fi'l-luğa*. Tahkik. Ḍâhî 'Abdulbâkî Aḥmed Muḫtâr Ömer. Kâhire: Âlemu'l-kütüb, 1988.

Mes'ud, Cübrân. *er-Râ'id*. Beyrût: Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, 1992.

Muskerî, Seyf b. Sâlim b. Fuḍayl el-. "Bejne'l-mezhebeyn: Kürâ'unneml enmûzecen", *'Alâmu ve menâhicü fi şinâ'ti'l-mu'cemiyeti: Kürâ'unneml ve cühûduhü'l-luğavîyyeti nemûzecen*. Editör. Komisyon ('Ummân: Metâbi'u vizâratî'l-i'lâm, 2022): 23-34.

Mu'ayyî, Rîm Ferḥân el-. "Menhecü Ebi'l-Ḥasen el-Hünâî 'Kürâ'unneml' fi kitâbihî el-Münecced fi'l-luğa." *Mecelletü'l-menâra li'l-buḫûsi ve'd-dirâsât* 18, no.4 (2011): 263-283.

- Naḥâl, İbrâhîm. Mu'cemu Nahhâl fi'l-esmâi'l-'ilmiyyeti li'n-nebatât. Beyrût: Mektebetü Lübnân, 2009.
- Naşşâr, Hüseyin. *el- Mu'cemu'l- 'Arabi: Neş'etuhû ve ta'avvuruhû*. Kâhire: Dâru'l-Mısr li' t-tıbbâ'ati, 1988.
- Özaydın, Abdülkerim. "Beliyye." *DİA*. 5:419. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Sezgin, Fuat. *Târihu't-Turaşi'l-Arabî (GAS)*. 8 Cilt. Riyad: el-Mektebetü'l-'Arabiyeti's- Su'üdiyye, 1988.
- Sıbt İbnul-Cevzî, Ebû'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızıoğlu. *Mir'âtu'z-zamân fi tevârihi'l-a'yân*. Tahkik. Muhammed Berekât vd. 23 Cilt. Dımaşk: Dâru'r-risâleti'l-'âlemiyye, 2013.
- Sıbeveyhi, Ebû Bişr 'Amr b. 'Osmân es-. *el-Kitâb*. Tahkik. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn. 4 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1988.
- Sikkît, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk es-. *Kitâbu'l-elfâz*. Neşir. Faḥreddîn Kaḇâve. Beyrût: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1998.
- Suyûfî, Celâleddin 'Abdurrahman es-. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Tahkik. Muhammed Ebû Faḍl İbrâhîm. 4 Cilt. Kâhire: Hey'etü'l-Mışriyyeti'l-'âmme, 1974.
- Suyûfî, Celâleddin 'Abdurrahman es-. *Buḡyetü'l-vu'ât fi ṭabaḳâti'l-luḡaviyyîn ve'n-nuḥât*. Tahkik. Muhammed Ebû Faḍl İbrâhîm. 2 Cilt. Beyrût: el-Mektebetü'l-'asriyye, 1981.
- Temel, Süleyman, Işıl Temel. "Türkiye İçin Endemik Calligonum polygonoides L. ssp. comosum (L'Hér.) Çalışımın Otlamada Tercih Durumları ile Bazı Bitkisel ve Verim Özelliklerinin Belirlenmesi." *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi* 49, no.1 (2018): 7-13.
- Şelkânî, 'Abdülhamîd. *Meşâdirü'l-luḡa*. Ṭرابلس: el- Münşe'etü'l-'Ammeti li'n-neşri ve't-tevzi' ve'l-i'lân, 1982.
- Ṭantâvî, Muhammed. *Neş'etu'n-nahv ve târihu eşheri'n-nuḥât*. Kâhire: Dâru'l-me'arif, ts.
- Vardar, Berke. *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları, 2003.
- Yezîdî, İbrâhîm b. Ebî Muhammed Yahyâ el-. *Ma'tefeka lafzuhû va'htelese ma'nâhu*. Tahkik. 'Abdurrahmân b. Süleymân el-'Useymîn. Mekke: y.y., 1987.
- Yıldız, Murat. "Modern Dilbilim Ekseninde Klasik Arap Filolojisinde Dilin İşleyişi Sorunu." *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32, no.32 (2012): 111-128. <https://doi.org/10.17120/omuifd.71930>.
- Zebîdî, Muhammed Murtaẓâ ez-. *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. Tahkik. Komisyon. 40 Cilt. Kuveyt: Vizâratu'l-'Alam Maṭba'atu Ḥukûmeti'l-Kuveyt, 2001.
- Zemaşşerî, Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Amr ez-. *el-Cibâl ve'l-emkine ve'l-mîyâh*. Tahkik. Aḥmed 'Abduttevvâb. Kâhire: y.y., 1999.
- Ziriklî, Ḥayruddîn b. Maḥmûd b. Muhammed ez-. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-'ilm li'l-melâyin, 2002.
- Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. Ḥasan. *Ṭabaḳātu'n-nahviyyîn ve'l-luḡaviyyîn*. Neşir. Muhammed Ebu'l-Faẓl İbrâhîm. Kâhire: Dâru'l-me'arif, 1984.